

Izabela Maria Czajkowska

ODKRYWAJMY HISTORIĘ WOKÓŁ NAS

Materiały dydaktyczne do nauki historii
w przestrzeni miasta

Białystok 2020

Materiał dostępny na licencji CC BY SA 3.0

Opieka merytoryczna:

Izabela Szymańska - Białostockie Towarzystwo Naukowe

Wydawca książki:

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Regionalny Oddział w Białymstoku

Materiały graficzne (zdjęcia, mapy, infografiki):

Izabela Maria Czajkowska, Andrzej Tarasewicz

ISBN 978-83-947113-0-6

Szanowni Nauczyciele,

oddajemy w Państwa ręce publikację, która powstała w ramach projektu „Odkrywamy historię wokół nas”. Projekt został dofinansowany ze środków Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach Programu „Patriotyzm Jutra”.

Mamy nadzieję, że niniejsze wydawnictwo stanie się inspiracją i cenną pomocą dla pedagogów pragnących wspólnie ze swoimi uczniami odkrywać białostockie zabytki oraz miejsca pamięci. Często związane są one nie tylko z dziejami lokalnej społeczności, ale również z wydarzeniami i postaciami kluczowymi dla historii Polski.

Białystok szczególnie mocno odczuł niszczycielskie skutki II wojny światowej – z oryginalnej tkanki centrum miasta zachowało się niewiele. Dużo miejsc i budynków świadczących o dawnej świetności i unikalnym charakterze stolicy Podlasia uległo przebudowie, zatarciu i zniszczeniu już w czasach powojennych, a nawet i współczesnych. Być może dlatego wielu mieszkańców nie docenia własnego miasta – wciąż jeszcze można usłyszeć ironiczne stwierdzenia „A co tu właściwie można zobaczyć...”. My odpowiadamy: „Mnóstwo!”.

Wiemy to, bo jako miejscy przewodnicy nieustannie zgłębiany historię Białegostoku, odkrywamy jego tajemnice i przywracamy pamięć o miejscach i ludziach. Mamy też świadomość, jak unikatowe i cenne są białostockie zabytki. I wreszcie – dzięki turystom z całego świata potrafimy patrzeć na nasze miasto ich oczyma - z fascynacją i zachwytem.

Projekt „Odkrywajmy historię wokół nas” jest wynikiem doświadczeń rozgrywających się na styku dwóch dziedzin: animowania działań turystyczno-krajoznawczych i pracy przewodnickiej oraz wieloletnich doświadczeń w nauczaniu historii. Z tego połączenia narodziły się dziesiątki pomysłów na to, jak prowadzić zajęcia edukacyjne w przestrzeni miasta – w miejscach, gdzie rozgrywały się ważne wydarzenia, gdzie przed laty można było spotkać wybitne i słynne postaci, gdzie duch przeszłości jeszcze unosi się w powietrzu, a wyobraźnia działa na przyspieszonych obrotach. Również w miejscach na pierwszy rzut oka zwyczajnych, wbrew pozorom często skrywają się pasjonujące opowieści o losach miasta i jego mieszkańców.

4

W realizowanych przez nas w ostatnich latach projektach wzięło udział około 1500 białostockich uczniów i ponad 50 nauczycieli. Zachęcamy Państwa, byście również wyruszyli ze swoimi podopiecznymi w podróż w czasie i przestrzeni. Namawiamy do odkrywania fascynującej przeszłości Białegostoku i do odczytywania krajobrazu miasta w wielu różnych historycznych kontekstach.

Jesteśmy przekonani, że to bardzo skuteczny sposób nauczania historii. Lokalne zabytki i punkty w topografii stanowią naturalne łączniki pomiędzy minionymi wydarzeniami a światem współczesnym, pozwalając urealnić fakty dziejowe stanowiące dla większości dzieci odległą abstrakcję. Odkrywanie zabytków i miejsc historycznie istotnych rozbudza świadomość przynależności do lokalnej społeczności oraz dumę z jej kulturowo-historycznego dziedzictwa. Uczy, że warto o nie dbać i je promować. Ponadto niecodzienne sytuacje edukacyjne, które angażują wiele zmysłów, owocują trwalszymi efektami nauczania.

Z własnego doświadczenia znamy ograniczenia, które wynikają z organizacji i specyfiki pracy polskich szkół. Wiemy też doskonale, jak napięte są programy nauczania i jak trudno jest sprostać zadaniu pełnej i wszechstronnej realizacji treści zawartych w podstawie programowej w wąskich ramach czasowych. Zdajemy sobie sprawę, że są to główne przeszkody powstrzymujące przed wychodzeniem z sal lekcyjnych. Dlatego właśnie od kilku lat prowadzimy warsztaty edukacyjne, podczas których przekonujemy Państwa, że wiele tematów można z powodzeniem realizować w przestrzeni miasta, osiągając jednocześnie cele sformułowane w podstawie programowej z historii.

W niniejszej publikacji staramy się odpowiedzieć Państwu, które zagadnienia z podstawy programowej najłatwiej zrealizować w oparciu o potencjał naszego miasta. Na kolejnych stronach znajdą Państwo opisy 5 tras tematycznych dla klas VI, VII i VIII:

1. Białystok - miasto na styku kultur.
2. Barokowe miasto Jana Klemensa Branickiego.
3. Manchester północy - miasto fabrykantów i robotników.
4. Wojna polsko-bolszewicka i Bitwa Białostocka.
5. Zagłada białostockich Żydów.

Dają one możliwość omawiania zagadnień, które są skorelowane z treściami podstawy programowej z historii dla szkół podstawowych. Przygotowaliśmy również zestawy różnorodnych kart pracy, które można wykorzystywać podczas zajęć. Mamy nadzieję, że nasze propozycje ułatwią Państwu przygotowanie do zajęć. Zachęcamy, byście korzystali z naszych kart pracy w przestrzeni miasta.

Do zobaczenia wśród białostockich zabytków!

Fotografie wykonane w latach 2016-2020 podczas spacerów i warsztatów edukacyjnych, które odbyły się w ramach projektów: „Listopadowe spacerzy z Marszałkiem”, „Białostockie drogi do niepodległości” oraz „Odkrywajmy historię wokół nas”, aut.: I.M. Czajkowska, A. Kundzicz, A. Tarasewicz

Białystok

- miasto na styku kultur

Klasa VI

Treści przewidziane do realizacji w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej:

X. Początki Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Uczeń: **1) charakteryzuje stosunki wyznaniowe i narodowościowe w Rzeczypospolitej**

Treści przewidziane do realizacji podczas lekcji terenowej „Białystok – miasto na styku kultur”:

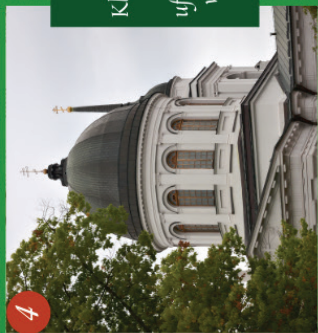
- stosunki narodowościowe i wyznaniowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przykładzie Białegostoku;
- Białystok jako miasto powstałe na styku wpływów Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego (z granicą przebiegającą przez dzisiejsze centrum);
- rola przedstawicieli różnych nacji, kultur i religii w dziejowym rozwoju stolicy Podlasia;
- najstarsze świątynie Białegostoku.

Proponowana trasa spaceru podczas zajęć:

 45 min. 1,2 km

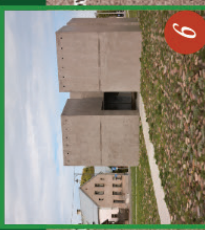
Przystanki	Treści
<p>Rynek Kościuszki u stóp Wzgórza Katedralnego – centrum miasta, w którym przed wiekami krzyżowały się trakty handlowe wiodące na Litwę i do Korony</p>	<p>Białystok jako miasto powstałe na styku wpływów Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego (z granicą przebiegającą przez dzisiejsze centrum);</p>
<p>Kościół Wniebowzięcia NMP (kościół Wiesiołowskich) – najstarsza katolicka świątynia w Białymstoku Ul. Kościelna 2</p>	<p>najstarsze świątynie Białegostoku – katolicyzm; historyczne (ruskie i mazowieckie) osadnictwo na Podlasiu; hipoteza o czasowym przejściu świątyni na zbór protestancki;</p>
<p>Dzielnica Schulhof, miejsce istnienia najstarszego cmentarza żydowskiego w Białymstoku Rynek Kościuszki, w okolicach dzisiejszego budynku Kuratorium Oświaty</p>	<p>najstarsze świątynie Białegostoku - judaizm, początki osadnictwa Żydów w mieście;</p>
<p>Cerkiew Katedralna pw. św. Mikołaja – najważniejsza świątynia prawosławna oraz miejsce istnienia dawnej cerkwi unickiej Ul. Lipowa 15</p>	<p>najstarsze świątynie Białegostoku – cerkiew unicka i prawosławie;</p>
<p>Synagoga Piaskower oraz żydowska dzielnica Chanajki ul. Piękna 3</p>	<p>rozwój białostockiej społeczności żydowskiej;</p>
<p>Monument na dawnym cmentarzu ewangelickim Rynek Sienny</p>	<p>protestanci na Podlasiu w epoce nowożytnej; arianie na Podlasiu; powstanie gminy ewangelickiej i najstarszego cmentarza.</p>

Cerkiew Katedralna św. Mikołaja
 Klasycystyczna cerkiew prawosławna została wzniesiona w latach 1843–1846. Wcześniej w tym miejscu znajdowała się drewniana świątynia unicka ufundowana przez hetmana Jana Klemensa Branickiego. Wyznawcy obrządku wschodniego żyją w Białymstoku od początku istnienia miejscowości. Obecnie stanowią około 20% mieszkańców miasta.

Cmentarz ewangelicki
 Białostocka gmina ewangelicko-
 -augsburska powstała w 1796 r. W tym samym czasie założono cmentarz na dzisiejszym Ryнку Siennym. Szacuje się, że na jego terenie pochowano około 10 tys. osób.

Kościół Wniebowzięcia NMP
 Budowa najstarszej zachowanej białostockiej świątyni rozpoczęła się w 1617 roku. Kościół został ufundowany przez ówczesnego właściciela miasta – Piotra Wisiolowskiego. Prace ukończył w 1626 r. Jego syn Krzysztof Piobania.

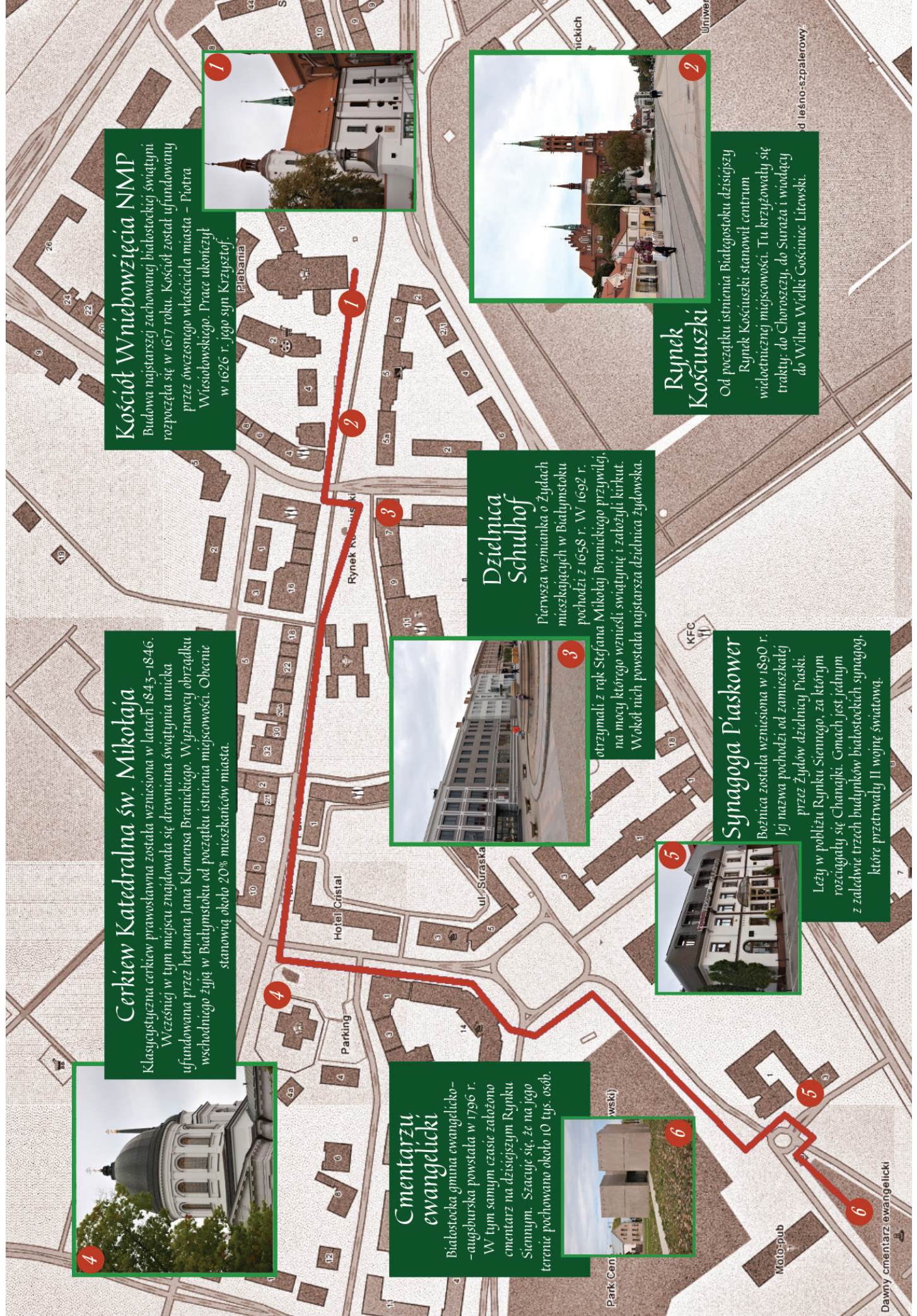
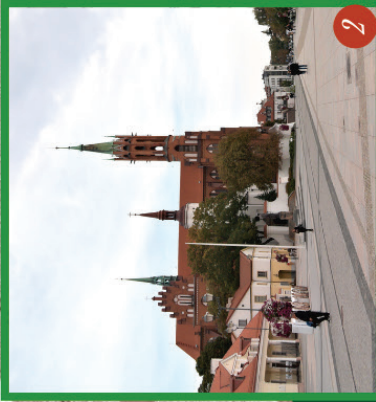
Dzielnica Schuhof
 Pierwsza wzmianka o Żydach mieszkających w Białymstoku pochodzi z 1658 r. W 1692 r. otrzymali z rąk Stefana Mikołaja Branickiego przywilej, na mocy którego wzniesli świątynię i założyli kirkut. Wokół nich powstała najstarsza dzielnica żydowska.

Synagoga Piaskower
 Bożnica została wzniesiona w 1890 r. Jej nazwa pochodzi od zamieszkałej przez Żydów dzielnicy Piaski. Leży w pobliżu Ryńku Siennego, za którym rozciągały się Chanajki. Gmach jest jednym z zaledwie trzech budynków białostockich synagog, które przetrwały II wojnę światową.

Rynek Kościuszki
 Od początku istnienia Białegostoku dzisiejszy Rynek Kościuszki stanowił centrum wiodniejszej miejscowości. Tu krzyżowały się trakty: do Choroszczy, do Surazza i wiodący do Wilna Wielki Gościńiec Litewski.

Dawny cmentarz ewangelicki

Podlasie - kraina na styku Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie fragment pochodzący z „Historii Białegostoku” i odpowiedz na dotyczące go pytania.

„Całość dóbr ziemskich Białystok (należących niegdyś do Raczki Tabutowicza i jego potomków) do sejmu unijnego 1569 roku położona była w Wielkim Księstwie Litewskim. (...) Fakt, że połączenie Litwy i Korony w 1569 roku posiadało charakter unii realnej (odrębnym pozostały wojsko i skarb) miał kapitalne znaczenie dla Podlasia, które znajdowało się na samej granicy łączących się struktur państwowych. (...) Włości chodkiewiczowskie [należące do hetmana Grzegorza Chodkiewicza]: Choroszcz, Fasty, Dojlidy i puszcza Błudowska pozostały w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego i zostały przyłączone do powiatu grodzieńskiego (województwo trockie). Taki stan prawny utrzymał się do schyłku Rzeczypospolitej. Miało to takie konsekwencje, że w latach 1569-1795 granica państwowa pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim, a Koroną Polską przebiegała przez terytorium współczesnego nam Białegostoku. Do litewskiego powiatu grodzieńskiego należały chodkiewiczowskie Pieczurki, Skorupy i Dojlidy, Bacieczki i Fasty – do województwa podlaskiego należały zaś stare wsie raczkowskie: Bojary, Białystok, Starosielce, Zawady, drobnoszlachecka wieś Horodniany. W latach 1569-1795 późniejsze ulice: Skorupska i Daleka, wyznaczały również granice pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim i Koroną Polską, przy czym historyczna wieś Bojary leżała w Koronie, a Skorupy na Litwie.”

(*Historia Białegostoku*, pod red. A. Cz. Dobrońskiego, Białystok 2012, s. 60-61.)

Pytania i zadania do tekstu:

1. Kiedy Podlasie stało się częścią Polski? Który to był wiek?

.....

2. W granicach którego państwa znajdowało się wcześniej?

.....

3. Jakimi białostockimi ulicami dawniej przebiegała granica między Koroną Królestwa Polskiego, a Wielkim Księstwem Litewskim?

.....

4. Oblicz ile lat trwał ten podział?

.....

5. Na terenie dzisiejszego Białegostoku przed wiekami znajdowało się wiele mniejszych miejscowości, które z czasem wchłonęło rozrastające się miasto. Ich miana przetrwały jednak do dziś jako nazwy dzielnic.

Przyjrzyj się uważnie współczesnej mapie, która pokazuje podział Białegostoku na dzielnice i odnajdź na mapie te, które powstały w miejscu dawnych wsi wymienionych w tekście. Podkreśl nazwy tych wiosek, które należały od 1569 roku do Polski, a w kółko zakreśl te, które pozostawały w granicach Litwy.

Powstanie najstarszych cerkwi: prawosławnej i unickiej

Analiza tekstu naukowego.

Historycy, prowadząc badania naukowe, formułują różne teorie i dyskutują między sobą. Dzięki temu nauka może się rozwijać.

Przeczytaj uważnie fragmenty dwóch artykułów dotyczących powstania cerkwi św. Mikołaja w Białymstoku i rozwiąż zadanie.

- „Przypomnijmy, że pierwsza cerkiew prawosławna na obszarze dzisiejszego Białegostoku została wybudowana w XVI wieku. Ufundował ją w obrębie dóbr białostockich właściciel dworu dojlidzkiego i Zabłudowa, prawosławny magnat Hrehory Chodkiewicz. (...) Przez cały XVII wiek prawosławni mieszkańcy dóbr białostockich byli obsługiwani przez duchowieństwo dojlidzkie, a katolickie przez proboszczów kościoła Wniebowzięcia NMP. (...) Powstanie nowych obiektów sakralnych obrządku wschodniego należy wiązać z osobą hetmana Jana Klemensa Branickiego. (...) 9 lutego 1727 roku, Jan Klemens Branicki ufundował cerkiew św. Mikołaja dla mieszkającej tu ludności ruskiej, jako filię parafii dojlidzkiej. Wyposażenie do cerkwi białostockiej zapewne uzyskano z cerkwi św. Mikołaja w Tykocinie. Może wówczas z cerkwi tykocińskiej trafiła do Białegostoku jedna z kopii ikony Matki Boskiej Supraskiej znana dziś jako MB. Białostocka”

(Antoni Mironowicz, Nieznane dokumenty do dziejów cerkwi białostockich z początku XIX wieku, w: „Białostoczczyzna” 4/1999, s.32-33.)

- Natomiast Przemysław Czyżewski uznał, że inni historycy popełnili błąd. „Datę budowy świątyni (...) powiązali z wystawieniem 9 lutego 1727 r., przez Jana Klemensa Branickiego dokumentu zawierającego zapis na rzecz cerkwi w Białymstoku.” Jego zdaniem cerkiew powstała znacznie wcześniej - „Za termin ukończenia budowy (wznoszenie drewnianej świątyni nie powinno było zająć więcej niż jeden sezon budowlany) należy raczej przyjąć lata 1694-1696.”

(Przemysław Czyżewski, Powstanie cerkwi białostockiej, w: „Białostoczczyzna” 4/1999, s. 12, 15.)

Uzupełnij tekst

W miejscu, gdzie dziś znajduje się prawosławny sobór św. Mikołaja, pierwotnie stała drewniana cerkiew unicka. Prawdopodobnie ufundował ją ..... w ..... roku. Być może jednak wzniesiono ją znacznie wcześniej – w latach ..... czyli u schyłku ..... wieku. Jednak najstarszą cerkwią na terenie dzisiejszego Białegostoku jest świątynia, która powstała w ..... w ..... wieku ufundowana przez hetmana Grzegorza ....., ówczesnego właściciela tej miejscowości.

- Cerkiew unicka stanęła przy trakcie Choroskim (czyli dzisiejszej ulicy Lipowej) w niewielkiej odległości (na wschód) od istniejącego obecnie budynku soboru. Wokół niej znajdował się cmentarz. Wiemy, jak mogła wyglądać ta świątynia, ponieważ zachowały się jej XVIII-wieczne opisy. W latach 40. XIX wieku cerkiew została rozebrana i w jej miejsce wzniesiono okazały prawosławny sobór pw. św. Mikołaja.

Przeczytaj najstarsze opisy cerkwi unickiej i porównaj ją ze świątynią prawosławną wzniesioną w XIX stuleciu, która została ukazana na fotografii. Następnie połącz strzałkami określenia pasujące do odpowiedniego budynku.

- „Cerkiew drewniana noworeperowana na półkoszkach tynkowana, żółto z szarym malowana i kopułach blachą białą obitych a czerwonomalowanych. Ta cerkiew od ulicy w oparkowaniu murowanym (...)”

(Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Roskie 82.)

- „Cerkiew pw. św. Mikołaja fundacji i kolacji J.O. książąt Braniczkich, kasztelanów krakowskich, drewniana, wapnem tynkowana, dachówką kryta, z trzema kopułami, z krzyżami żelaznymi, gałkami pozłacanymi.”

Wizyta cerkwi Doylickiej i Białostockiej w roku 1773 dnia 1 miesiąca decembra, w: *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego w roku 1773 miesiąca novembra dnia 17 sporządzonej*, opr. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996, s. 23.

■ Cerkiew Katedralna pw. św. Mikołaja, fot. A. Tarasewicz

czerwone kopuły	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="border: 2px solid blue; border-radius: 50%; padding: 20px; text-align: center;"> XVIII-wieczna cerkiew unicka </div> <div style="border: 2px solid blue; border-radius: 50%; padding: 20px; text-align: center;"> cerkiew prawosławna z XIX wieku </div> </div>	jedna kopuła
biała		żółto-szara
drewniana		trzy kopuły
murowana		kryta dachówką

Protestanci na Podlasiu

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie tekst, a następnie odpowiedz na dotyczące go pytania.

„Granica między Wielkim Księstwem Litewskim, a Koroną przebiegała po unii lubelskiej przez obszar dzisiejszego śródmieścia Białegostoku w ten sposób, że obecna zachodnia część miasta należała do Korony, wschodnia zaś, z Dojlidami jako ośrodkiem, do Litwy. Pierwsza z tych części stanowiła własność Wiesiołowskich (a później Czarnieckiego), druga Chodkiewiczów, od których u schyłku XVI w. przeszła w ręce Radziwiłłów. Dojlidy (...) należały do dojlidzko-sobolewskiego (inaczej zabłudowskiego) klucza majątków. (...) W XVII w. większość dóbr tego klucza trzymali w zastawie lub tytułem dzierżawy arianie. (...)

Na Podlasiu ściągała ich protekcja możnych Radziwiłłów, którzy choć sami kalwini, chętnie korzystali z usług wybitnych przedstawicieli Braci Polskich. W tej elicie umysłowej polskiego baroku znajdowano bowiem dobrze poinformowanych korespondentów, dyplomatów władających obcymi językami i mających ponawiające kontakty w różnych krajach Europy, pośredników w sprawach zarówno politycznych, jak i wojskowych, gospodarczych i kulturalnych.”

(Janusz Tazbir, Arianie w Białymstoku i okolicach, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, Białystok 1968, s. 84-85.)

Pytania do tekstu:

1. W XVII wieku na Podlasiu mieszkali zarówno katolicy, wyznawcy prawosławia, jak i protestanci: kalwini i arianie zwani również Braćmi Polskimi. W jakiej części dzisiejszego miasta mieszkali Ci ostatni?

.....

.....

2. Dlaczego możni Radziwiłłowie ściągali do swych dóbr przedstawicieli Braci Polskich?

.....

.....

Niektórzy historycy uważają, iż w pewnym okresie kościół białostocki był zajęty przez protestantów i funkcjonował jako zbór kalwiński. Świadczyć mogą o tym krótkie wzmianki w źródłach z XVII wieku. W dokumentach czytamy, iż Piotr Wiesiołowski i jego syn Krzysztof kościół „po wyrwaniu go z rąk błędnowierców od fundamentu z cegieł wystawili i wybudowali”.

(cytat za: Tadeusz Krahel, Od parafii do stolicy metropolii. Z kościelnych dziejów Białegostoku, w: „Białostoczczyzna” 1/1999, s.33.)

Początki osadnictwa żydowskiego w Białymstoku

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie tekst dotyczący powstania najstarszej dzielnicy żydowskiej w Białymstoku, a następnie odpowiedz na dotyczące go pytania.

„Stefan Mikołaj Branicki 11 lipca 1692 r. wystawił przywilej dla Żydów białostockich. Normował ich status, zapewniał ochronę rzemieślników żydowskich, regulował sprawę podatków, opłat i handlu na rynku. Zezwalał na posiadanie świątyni, szpitala i cmentarza. Proboszcz białostocki, ksiądz Józef Bąkowski, w swej kronice kościelnej spisanej w 1849 r., pisząc o Stefanie Mikołaju Branickim, twierdził: „Zamieszkał w Białymstoku i podniósł do nazwania miasteczka w 1692 r.” Oczywiście poza Żydami osadzili się tu chrześcijańscy mieszczanie, ale w innej dzielnicy, po przeciwnej stronie Rynku i przy drogach dojazdowych, gościńcach, ulicach lokowanego wówczas miasta Białystok.”

(Białystok *Mayn Heym*, pod red. D. Boćkowskiego, Białystok 2016, s. 10.)

Pytania do tekstu:

1. Kto i kiedy nadał Żydom pierwszy przywilej regulujący ich funkcjonowanie w Białymstoku?

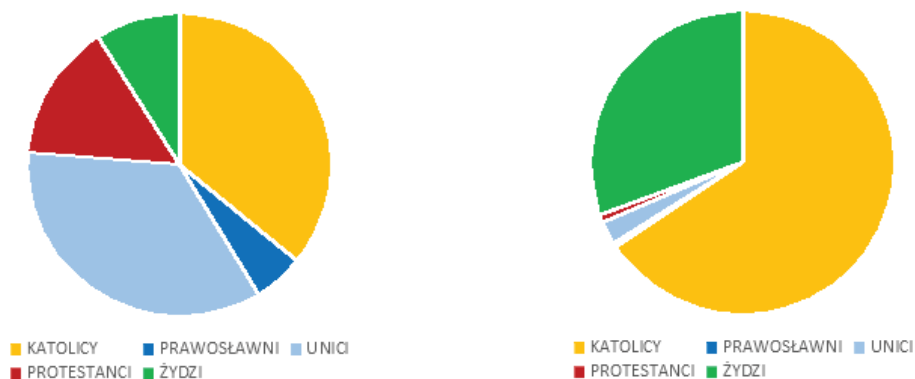
2. Jakie prawa uzyskali białostoccy Żydzi?

Białystok – miasto wielu wyznań i religii

Analiza tekstu naukowego. Przeczytaj uważnie krótki tekst, który przedstawia dane dotyczące wszystkich mieszkańców obszaru parafii białostockiej pod koniec XVIII wieku. Następnie określ, który wykres poprawnie ukazuje skład wyznaniowy ówczesnej społeczności naszego miasta.

„W 1788 r. parafia białostocka liczyła 4058 osób. Oprócz tego na terenie parafii mieszkało 148 unitów, 34 prawosławnych, 57 protestantów i 1890 Żydów.”

(Tadeusz Krahel, *Od parafii do stolicy metropolii. Z kościelnych dziejów Białegostoku*, w: „Białostoczczyzna” 1/1999, s.35.)

Barokowe miasto Jana Klemensa Branickiego

Klasa VI

Treści przewidziane do realizacji w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej:

**XI. Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej sąsiedzi w XVII wieku. Uczeń:
6) rozpoznaje charakterystyczne cechy kultury baroku, odwołując się do przykładów architektury i sztuki we własnym regionie.**

Treści przewidziane do realizacji podczas lekcji terenowej „Barokowe miasto Jana Klemensa Branickiego”:

- pałac Branickich w Białymstoku jako przykład barokowej rezydencji magnackiej;
- realizacja wzorców architektury barokowej w białostockich zabytkach;
- charakterystyczne cechy sztuki barokowej na przykładzie wyposażenia kościoła Wniebowzięcia NMP.

Proponowana trasa spaceru podczas zajęć:

 45 min. 0,8 km

Przystanki	Treści
Dziedziniec wstępny i brama pałacu Branickich Ul. Kilińskiego 1	pałac Branickich w Białymstoku jako przykład barokowej rezydencji magnackiej;
Dziedziniec honorowy i gmach pałacu Branickich	realizacja wzorców architektury barokowej na przykładzie pałacu Branickich;
Ogrody francuskie	barokowa kompozycja ogrodów pałacu Branickich;
Kościół Wniebowzięcia NMP	charakterystyczne cechy sztuki barokowej na przykładzie wyposażenia kościoła Wniebowzięcia NMP;
Rynek Kościuszki (szpital, cekhauz, klasztor Sióstr Miłosierdzia, ratusz)	realizacja wzorców architektury barokowej na przykładzie historycznej zabudowy rynku Kościuszki.

Stary kościół "fauny"

Najstarszy zabytek w Bratymutoku hermanowi wypraciale barokowe wyposażenie, które możemy podziwiać do dziś.

4

Barokowa zabudowa Rynku Hosińskiego

Wielki głównego rynku herman Barocki ufundował szereg gmachów, które zachowały się do dziś: Książca Św. Michał, szpital, cehhaus, "kamienne duszka", domowe jawnia. Skłonił on imponujący wstawę umieszczenia w projekcie Jana Steniska Stemma.

5

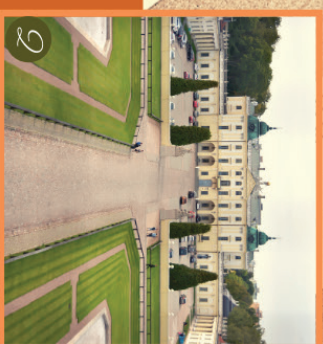
1

Branna placu Brannich

Na teren wydzienki: uwadka imponująca brama jawnia Eyssem, kawiarn na jej wygłacie "pogrzewał" herberg plack Barockich. Dalej wozagad we dziedzińcu wstępnym.

Pałac Brannich

Imponująca wydzienka hermaniana Jana Stemma Brannichskiego umieszczenia na planie litery U - korynfa główny i oflagny starogółby dziedzińcu honorowy.

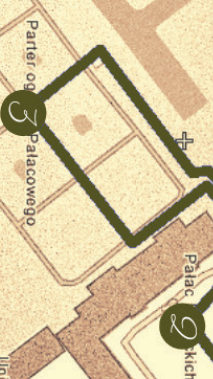
2

Barokowe ogrody placu Brannich

Wypracione je za najpiękniejszego ogrody grafki kasubcy w Polce. To dzięki ich okazywalic i unadgic katechicka wydzienka jyszkacka miano "Uwradu Petriacy".

3

1

2

3

4

5

Plac Zamienhofa 0

Wycieczki i prawnia LWB1

PGE

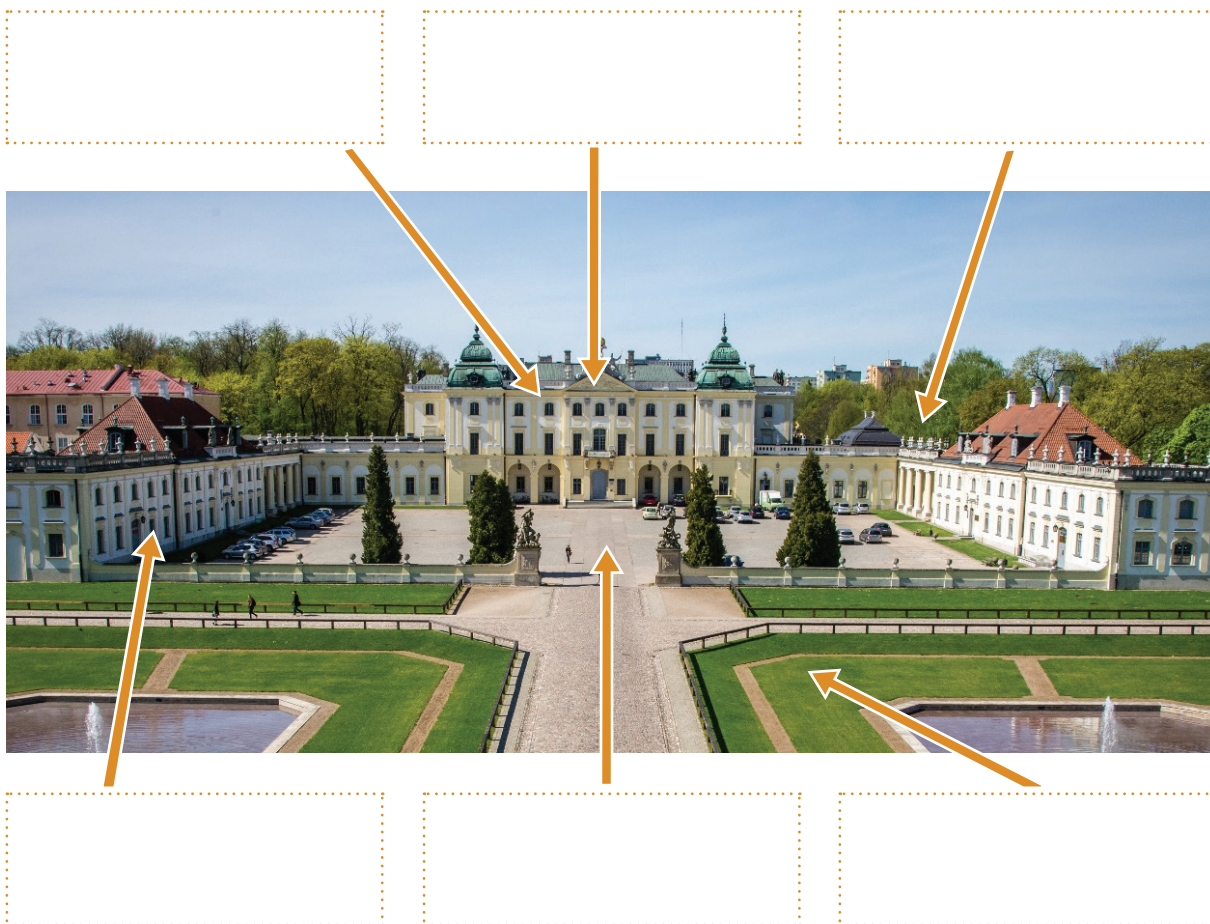
Barokowa rezydencja hetmana Jana Klemensa Branickiego

Analiza tekstu popularnonaukowego.

Przeczytaj uważnie tekst, a następnie podpisz elementy widoczne na fotografii.

„Dziedziniec paradny, inaczej zwany honorowym, otoczony był z dwóch stron oficynami, a z trzeciej bryłą główną pałacu. Oficyny łączyły się z pałacem kolumnadami o marmurowych posadzkach i ścianach ozdobionych freskami. Nad głównym wejściem, w środkowej części elewacji frontowej umieszczono tympanon z herbem Branickich – Gryfem, a nad tympanonem Grupę Atlasa, gdzie Herkules w roli Atlasa dźwigał kulę ziemską. Takie przedstawienie rzeźbiarskie miało pokazać, jak wielka odpowiedzialność spoczywała na barkach hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego. (...) Pojawiające się panoplia, przedstawiające elementy uzbrojenia wojennego miały wskazywać na główną cechę Gryfitów [czyli Branickich herbu Gryf] – waleczność. (...) Dziedziniec paradny [poprzedzony przez dziedziniec wstępny] witał gości i podróżnych przybywających do białostockiego pałacu. Sam budynek, nawiązujący do rozwiązań francuskich, sprawiał imponujące wrażenie.”

(Izabela Szymańska, Anna Średzińska, *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011, s.21.)

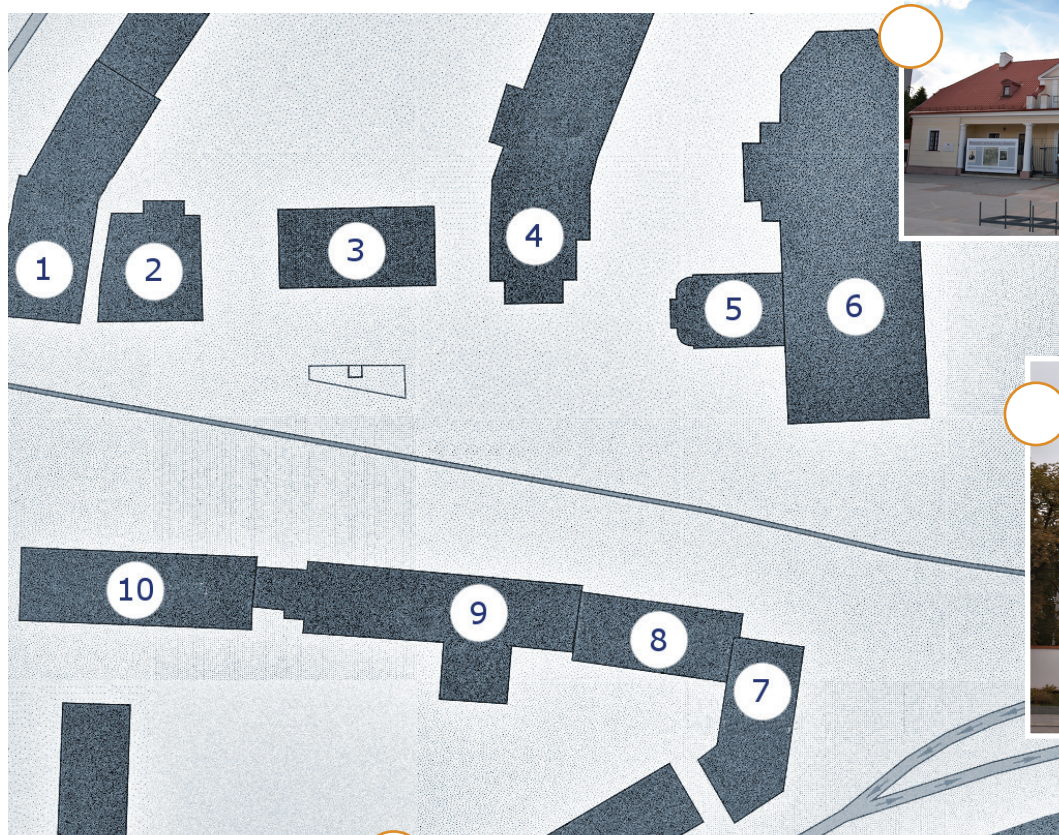

Barokowa zabudowa Rynku Kościuszki

Analiza mapy.

Przyjrzyj się uważnie mapie, a następnie dopasuj do numerów budynków odpowiednie zdjęcia oraz opisy.

DAWNY SZPITAL

Został ufundowany przez hetmana Branickiego w 1762 roku jako przytułek „na siedmiu dziedzińcach kościelnych i sześć bab”. Z czasem gmach został znacznie rozbudowany. Obecnie działa w nim kino.

KLASZTOR SIÓSTR MIŁOSIĘDZIA

Hetman Branicki sprowadził do Białegostoku zakonnice, aby opiekowały się mieszkańcami przytułku. Ich okazałą siedzibę zaczęto wznosić pod koniec lat 60. XVIII wieku. Barokowy gmach posiada także cechy nowego stylu – klasycyzmu.

CEKHAUZ

Hetman Branicki ufundował ten budynek na potrzeby białostockiego garnizonu. Przechowywano tu uzbrojenie oraz sprzęt pożarniczy. Zniszczony w 1944 r. gmach odbudowano w nieco zmienionej formie i cofnięto w głąb posesji. O tym, gdzie pierwotnie się znajdował, przypominają czerwone płytki chodnika.

ASTORIA

Naróżny gmach z pięknym, mansardowym dachem. Posiada charakterystyczny ścięty narożnik ozdobiony dwoma jońskimi kolumnami.

KOŚCIÓŁ WNIEBOWIĘCIA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY

Został ufundowany w 1617 roku przez ówczesnego właściciela dóbr białostockich Piotra Wiesiołowskiego. Gmach wzniesiono w stylu późnego renesansu. Za czasów Jana Klemensa Branickiego świątynia została przebudowana zgodnie z nową, barokową modą. Hetman ufundował także barokowe wyposażenie kościoła, które możemy podziwiać w jego wnętrzach do dzisiaj. Obecnie budynek przylega do potężnego gmachu neogotyckiej katedry, która została wzniesiona na początku XX wieku.

Cechy sztuki barokowej

Na zdjęciu ukazującym wnętrze kościoła pw. Wniebowzięcia NMP spróbuj odnaleźć elementy charakterystyczne dla sztuki epoki baroku. Wpisz numery znajdujące się przy opisach w odpowiednie miejsca.

1. Potężne barokowe kolumny były proste lub spiralnie skręcone. W wielu miejscach wykonywano je ze stiuku (czyli mieszanki zaprawy gipsowej, mielonego marmuru, piasku i kleju), który po wypolerowaniu przypominał marmur, ale był od niego znacznie tańszy i łatwiejszy w obróbce.
2. Putta czyli wizerunki małych, nagich, pucułowatych chłopców – uskrzydłych aniołków w okresie baroku ozdobiły większość wnętrz kościołów katolickich.
3. W pełnych przepychu barokowych wnętrzach chętnie stosowano złocenia, polichromie (czyli malowidła) i liczne ozdoby.
4. Barokowe rzeźby były pełne ekspresji - ukazywały silne emocje i przeżycia przedstawianych postaci. Bohaterowie mieli dynamiczne pozy, jakby znajdowali się w ruchu.
5. Artyści malarze chętnie stosowali światłociień. Wykorzystywali kontrasty światła i cienia, by podkreślać najważniejsze elementy kompozycji obrazów.

Historia i architektura pałacu Branickich

Analiza tekstu popularnonaukowego

Przeczytaj uważnie fragment artykułu o pałacu Branickich w Białymstoku zamieszczonego na portalu zabytek.pl, a następnie odpowiedz na pytania, które odnoszą się do jego treści.

„Główna rezydencja hetmańska Jana Klemensa Branickiego o wyjątkowej wartości dla architektury i sztuki polskiej. Pałac wraz z otoczeniem wzorowany jest na siedzibach królewskich i możnowładczych charakterystycznych dla XVII-wiecznej architektury pałacowej Francji. (...) Pałac wzniesiony w miejscu dawnego obronnego dworu Wiesiołowskich z XVI w. W końcu XVII w. z inicjatywy Stefana Mikołaja Branickiego dwór został przebudowany wg projektu Tylmana z Gameren. W XVIII w. dobra białostockie odziedziczył Jan Klemens Branicki (1689-1771), hetman wielki koronny, który w 1728 r. rozpoczął przebudowę pałacu i całego założenia parkowego trwającą niemal do końca jego życia. Przebudowy pałacu podjął się Jan Zygmunt Deybel, do którego w następnych latach dołączyli inni architekci i budowniczowie: Jan Henryk Klemm, Jakub Fontana, Ricaud de Tirregaille i Jan Sękowski. Wnętrza ozdabiały rzeźby Jana Chryzostoma Redlera, malowidła Szymona Czechowicza, Antoniego Herliczki, Sylwestra Mirysa (...). Pałac otrzymał formę późnobarokowej rezydencji typu francuskiego. Podczas przebudowy dobudowano nad korpusem głównym piętro, rozbudowano skrzydła boczne i oficyny, wnętrza pałacowe otrzymały nowy wystrój. W latach 1755-1759 zbudowano i ozdobiono rzeźbami nową klatkę schodową. Po bezpotomnej śmierci Branickiego w 1771 r. a później jego żony Izabeli (1808 r.) pałac przeszedł na własność cara Aleksandra I. (...) W 1838 r. budynek przeznaczono na Instytut dla Pnien Szlacheckich, a wnętrza przystosowano do celów szkolnych. (...) W okresie międzywojennym pałac został siedzibą władz wojewódzkich, starostwa i sądu. Podczas II wojny światowej budynek został zdewastowany i spalony. Po wojnie (...) przywrócono pałacowi szatę z okresu jego największej świetności przypadającej na połowę XVIII wieku. Od 1950 r. pałac Branickich jest siedzibą Akademii Medycznej (ob. Uniwersytetu Medycznego).”

(zabytek.pl, dostęp z dnia – 28.08.2020.)

1. Z jakich wzorców czerpali architekci projektujący białostocką rezydencję Branickich?
.....
2. Podkreśl nazwiska architektów i artystów pracujących przy rozbudowie i upiększaniu pałacu.
3. Jakie funkcje pełnił pałac po śmierci hetmana Branickiego i jego małżonki Izabeli?
.....
4. Jak autorka artykułu oceniła znaczenie i wartość białostockiej rezydencji?
.....

Manchester północy - miasto fabrykantów i robotników

Klasa VII

Treści przewidziane do realizacji w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej:

XIX. Europa po kongresie wiedeńskim. Uczeń:

2) charakteryzuje najważniejsze przejawy rewolucji przemysłowej (wynalazki i ich zastosowania, obszary uprzemysłowienia, zmiany struktur społecznych i warunków życia).

Treści przewidziane do realizacji podczas lekcji terenowej „Manchester północy - miasto fabrykantów i robotników”:

- obszary uprzemysłowienia;
- zmiany struktur społecznych i warunków życia w XIX wieku;
- uwarunkowania rozwoju przemysłu włókienniczego na Podlasiu;
- warunki pracy w białostockich fabrykach i poziom życia robotników;
- budynki pofabryczne i pałace fabrykantów w przestrzeni miasta.

Proponowana trasa spaceru podczas zajęć:

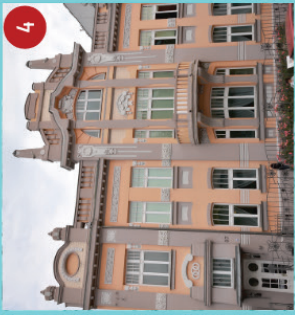
 45 min. 0,7 km

Przystanki	Treści
<p>Rezydencja rodziny Commichau (obecnie budynek Wydziału Ekonomii UwB) Ul. Warszawska 63</p>	<p>pałace fabrykantów w przestrzeni miasta;</p>
<p>Teren dawnej fabryki Commichau Ul. Warszawska 59, 59b, 61</p>	<p>budynki pofabryczne w przestrzeni miasta; uwarunkowania rozwoju przemysłu włókienniczego na Podlasiu;</p>
<p>Dawna kircha ewangelicka pw. św. Jana (obecnie kościół pw. św. Wojciecha) Ul. Warszawska 46a</p>	<p>skład etniczny i religijny społeczności białostockich robotników oraz fabrykantów;</p>
<p>Teren dawnej fabryki Janowskiego (obecnie osiedle Tytoniówka) Ul. Warszawska 39, ul. Bukowskiego 1</p>	<p>warunki pracy w białostockich fabrykach i poziom życia robotników;</p>
<p>Pałac Cytronów (obecnie siedziba Muzeum Historycznego) Ul. Warszawska 37</p>	<p>pałace fabrykantów w przestrzeni miasta; zmiany struktur społecznych i warunków życia w XIX wieku;</p>
<p>Elektrownia (obecnie siedziba Galerii Arsenał) i Rzeka Biała Ul. Elektryczna 13</p>	<p>obszary uprzemysłowienia; rozwój infrastruktury: powstanie kanalizacji, elektryfikacja miasta.</p>

Pałacyk Cytronów

Jeden z najpiękniejszych białostockich pałacików został wzniesiony w latach 1910-1913 w stylu secesyjnym. Obecnie mieści się w nim siedziba Muzeum Historycznego.

Pierwsza białostocka elektrownia

Najstarsza elektrownia w mieście zaczęła działać 1.11.1909. r. Początkowo produkowała prąd wyłącznie na potrzeby oświetlenia ulic. Była pierwszym białostockim budynkiem z żelbetonu.

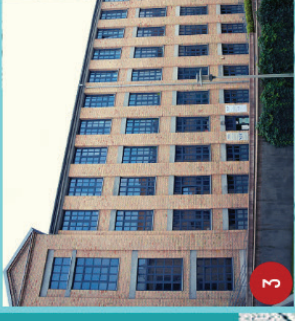
Kircha św. Jana

Obecny kościół pw. św. Wojciecha został wzniesiony w latach 1909-1912 na potrzeby białostockiej gminy ewangelicko-augsburskiej z inicjatywy pastora Teodora Zirkwitsza. Fundatorami świątyni byli miejscowi fabrykanci.

Fabryka tytoniu F. Janowskiego

Fajwel Janowski uruchomił fabrykę wyrobów tytoniowych u schyłku XIX wieku. Obecnie dawne budynki przemysłowe zaadaptowano na nowoczesne Osiedle Tytoniówka.

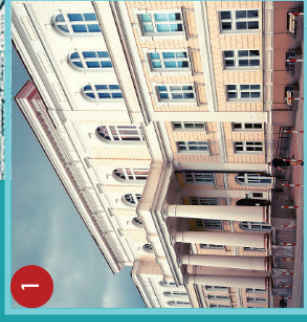
Pierwsza białostocka elektrownia

Najstarsza elektrownia w mieście zaczęła działać 1.11.1909. r. Początkowo produkowała prąd wyłącznie na potrzeby oświetlenia ulic. Była pierwszym białostockim budynkiem z żelbetonu.

Fabryka włókiennicza i rezydencja rodziny Commichau

Pierwsza fabryka na tej posesji została założona przez Hermana Commichau w latach 50. XIX wieku. Produkowano w niej sukną. Część oryginalnych budynków zachowała się do dziś. Najstarszym gmachem jest wzniesiona w 1875 r. plecionkarnia. Rodzina fabrykanta mieszkała w pobliżu w okazałej rezydencji, która obecnie jest siedzibą Wydziału Ekonomii Uwb.

Białostocki przemysł na przełomie XIX i XX wieku

Analiza tekstu popularnonaukowego.

Białystok w drugiej połowie XIX wieku stał się bardzo ważnym ośrodkiem produkcji włókienniczej. Przeanalizuj fragment publikacji „Białystok Manchester Północy”, by dowiedzieć się, jakie znaczenie przemysłowe posiadało nasze miasto.

„W 1895 roku funkcjonowało w samym mieście 230 fabryk manufakturowych: 188 fabryk sukna, 11 kortu, 5 jedwabiu, 8 tkanin wełnianych, 1 kapeluszy, 1 sztucznej wełny i 16 przędzalni. W sumie zatrudniały one 4648 robotników, a ich obrót roczny szacowano na 3 783 000 rubli. Najszybszy rozwój przemysłu włókienniczego miał miejsce w latach 1893-1898, kiedy to 300 zakładów białostockich zatrudniających 5092 robotników wyprodukowało towary o wartości 4 300 000 rubli. W 1913 roku Białystok skupiał 52% robotników i dawał 54% produkcji przemysłu włókienniczego całego okręgu. Mówiono wówczas, że jest on młodszym bratem Łodzi, chociaż w 1914 roku wartość produkcji włókienniczej firm białostockich równała się tylko 8% wartości produkcji włókienniczej zakładów łódzkich. Nie zmienia to jednak faktu, że rola Białegostoku jako ośrodka przemysłu włókienniczego na terenie Cesarstwa była bardzo znacząca. Był on największym centrum przemysłowym w granicach guberni litewskich i białoruskich, czyli tzw. Kraju Północno-Zachodniego z Wilnem.”

(*Białystok Manchester Północy*, Białystok 2010, s.25.)

Pytania do tekstu:

1. W 1895 roku w Białymstoku funkcjonowało:
  - a) 300 fabryk
  - b) 188 fabryk
  - c) 230 fabryk
2. Białystok porównywano do innych wielkich ośrodków przemysłowych i nazywano młodszym bratem:
  - a) Wilna
  - b) Mińska
  - c) Łodzi
3. Przemysł włókienniczy rozwijał się w wielu miasteczkach na Podlasiu, jednak to Białystok stał się największym ośrodkiem fabrycznym w regionie. W 1913 roku produkcja białostocka wynosiła:
  - a) 54% produkcji całego okręgu
  - b) 8% wartości produkcji przemysłu łódzkiego
  - c) 52% produkcji w Cesarstwie
4. Jakie materiały produkowano w białostockich zakładach?

Sytuacja robotników

Analiza tekstu popularnonaukowego oraz tekstu źródłowego.

Przeczytaj uważnie teksty dotyczące fabryki Fajwela Janowskiego, która znajdowała się na posesji przy ul. Warszawskiej 39, a następnie odpowiedz na pytania.

„W 1901 roku [fabryka] produkowała wyroby tytoniowe – począwszy od papierosów, poprzez cygara, tytoń do palenia, aż do tabaki. Przy ich produkcji zatrudnionych było ponad 300 robotnic, głównie pochodzenia żydowskiego. Szerokim echem po Białymstoku odbiła się akcja strajkowa w tej fabryce w 1896 roku. Janowski, konkurując z inną największą w guberni grodzieńskiej fabryką tytoniu Szereszewskiego z Grodna, próbował zwiększać produkcję utrzymując stosunkowo niskie płace robotnic. Te zastrajkowały i dobrowolnie zgłosiły się do policyjnego aresztu, aby mieć wytłumaczenie niestawienia się w pracy. Policja, trochę wbrew swojej woli, zatrzymała około 70 kobiet. Rozpoczęły się negocjacje. Zmusiły one Janowskiego do ustępstw, z których później nie chciał się wywiązać. W mieście pojawiły się ulotki kolportowane przez żydowskich socjalistów z Bundu [Powszechny Żydowski Związek Robotniczy]. Opisywano w nich Janowskiego jak zamożnego kapitalistę i pobożnego Żyda, regularnie uczęszczającego do synagogi. Wskazywano w nich jego zaangażowanie (...) w działalność charytatywną, aby w poincie podkreślić bezwzględny stosunek do własnych pracowników.”

(Andrzej Lechowski, *Białystok. Przewodnik historyczny*, Białystok 2006, s. 213-215.)

Warunki pracy w fabryce tytoniu zostały opisane w 1896 roku w „Robotniku” - czasopiśmie wydawanym przez Polską Partię Socjalistyczną:

„U Janowskiego panował zwyczaj, że przed świętami żydowskimi robotnicy i robotnice za ostatni tydzień nie otrzymywali wcale zapłaty. Szła ona do kieszeni majstrów i stanowiła ich dodatkowy zarobek. W fabryce istniały bardzo wysokie kary. Tak np. za zepsucie jednego papierosa kara wynosiła więcej niż zapłata za wykonanie tysiąca. Wypłaty były nieregularne. Robotnice często były bite przez majstrów.”

(za: Andrzej Lechowski, *Białystok. Przewodnik historyczny*, Białystok 2006, s. 214.)

W jaki sposób łamano prawa pracownic i pracowników w fabryce tytoniu Fajwela Janowskiego.	W jaki sposób robotnicy walczyli o poprawę warunków pracy w fabryce?

Białystok w 2 połowie XIX wieku

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie fragment „Historii województwa podlaskiego” i odpowiedz na pytania odnoszące się do tekstu.

„Białystok po 1864 r. rozwijał się bardzo dynamicznie jako centrum przemysłowe. Nie powstała jednak duża dzielnica fabryczna, zakłady branży włókienniczej skupiały się przede wszystkim nad brzegami rzeki Białej. Stopniowo uformowała się elita właścicieli kapitału (Beckier, Comichau, Cytron, Jacobi, Nowikowie, Polak, Tryllingowie, Wieczorek), budowniczych pałaców i okazałych kamienic. W centrum miasta (pryncypialne ulice, rynki) kwitł handel, na klientów oczekiwały różnorodne warsztaty rzemieślnicze i zakłady usługowe. Nędza gnieździła się między innymi w żydowskich Chanajkach, w izbach zajętych przez lonkietników*, a na peryferiach miasta mieszkali nadal głównie rolnicy, wozacy, wyrobnicy. W 1877 r. poszerzono granice miasta, w końcu wieku zasypało wielki staw między Pałacem Branickich i rzeką, dzięki czemu powstał Ogród Miejski. Szybko zabudowywały się okolice dworca kolejowego, powstały duże kompleksy koszarowe. W końcu stulecia w mieście naliczono 33 ulice.

Spis 1897 r. pokazał, że w Białymstoku zamieszkiwało około 62 tys. mieszkańców, z nich co trzeci był narodowości żydowskiej, co piąty nadal uważał się za Polaka, co trzynasty zadeklarował język rosyjski jako rodzinny, co szesnasty – język niemiecki i pięćdziesiąty określił się jako Białorusin. Polityka carska sprzyjała konfliktowaniu poszczególnych społeczności. Nie pamiętano już o realiach okresu staropolskiego, nie podtrzymywano tradycji podlaskich.

Narodowościom w dużej mierze odpowiadały wyznania. Katolicy białostoccy nauczyli się umacniać wiarę mimo carskich represji. Nie mogąc uzyskać zgody na wzniesienie nowej świątyni, wykorzystali zezwolenie z 1898 r. na rozbudowę historycznego „białego” kościołka. Od 1900 r. rosły więc mury wyniosłej neogotyckiej bazyliki, zaprojektowanej przez Józefa Dziekońskiego. Dziełu temu przewodził ks. Wilhelm Szwarz, a pierwsze nabożeństwo w „czerwonej” farze odprawiono we wrześniu 1905 r. Odsetek prawosławnych wśród ludności cywilnej kształtował się w granicach 7%, a po dodaniu wojska wzrastał do 12%. To głównie dla potrzeb żołnierzy i urzędników budowano nowe cerkwie i kaplice. Liczba wyznawców mojżeszowych wzrosła szybko (...). Od 1900 r. rozpoczęła się na zapleczu ulicy Supraskiej budowa Wielkiej Synagogi. Przygotowania do postawienia nowej kirchy podjęli i wyznawcy protestanci; ta inwestycja trwała w latach 1909-1912. Od lat osiemdziesiątych wszystkie wyznania korzystały z rozległych cmentarzy usytuowanych na Bagnówce (Wygoda).”

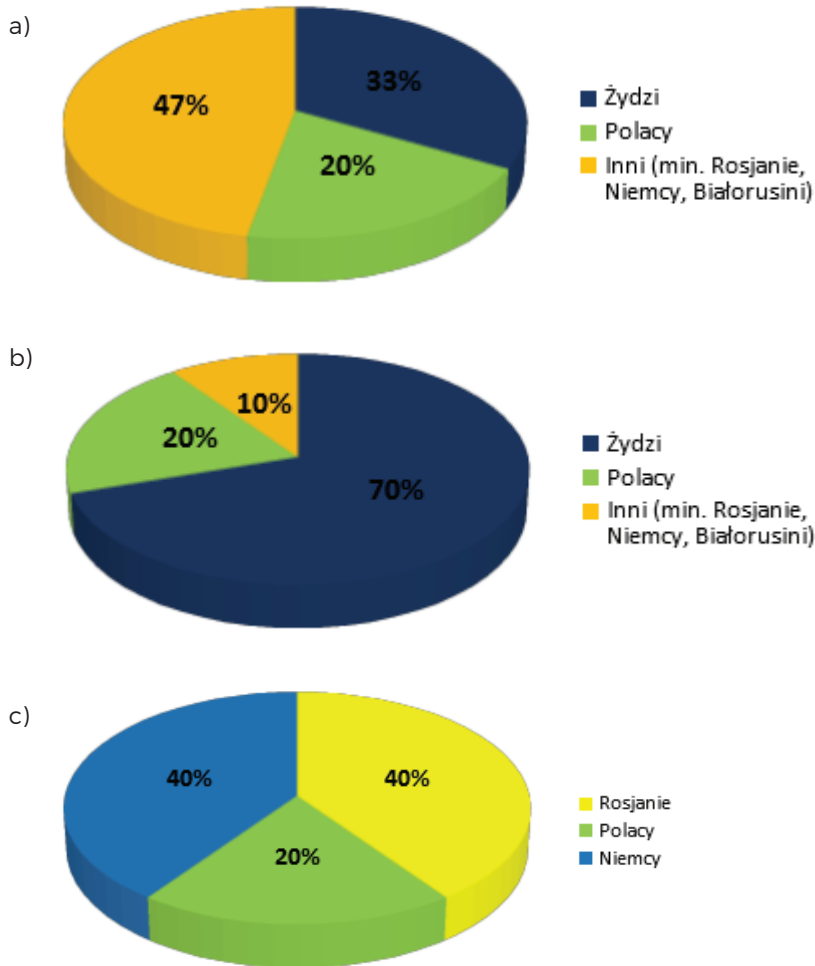
(*Historia województwa podlaskiego*, pod red. A. C. Dobrońskiego, Białystok 2010, s. 25)

Pytania do tekstu:

- Rozkwit Białegostoku w drugiej połowie XIX w. nastąpił w związku z:
  - rozwojem przemysłu włókienniczego
  - rozwojem handlu i rzemiosła
  - napływem ludności rosyjskiej
- Pod koniec XIX wieku Białystok liczył:
  - 33 tysiące mieszkańców
  - 620 mieszkańców
  - 62 tysiące mieszkańców
- Najstarszą świątynią w mieście był,-a:
  - „biały” kościół
  - „czerwona” fara
  - Wielka Synagoga
- Uboga dzielnica żydowska to:
  - Bagnówka
  - Wygoda
  - Chanajki

5. Który ze schematów przedstawia strukturę narodowościową mieszkańców Białegostoku pod koniec XIX wieku?

6. Określ czy zdanie jest prawdziwe (P), czy fałszywe (F).

- Do najzamożniejszych białostockich fabrykantów należeli: Nowikowie, Cytronowie i Tryllingowie.
- Pałacyki i okazałe kamienice wznosiła w Białymstoku okoliczna szlachta.
- Przedmieścia Białegostoku często miały charakter rolniczy.
- Budowa Wielkiej Synagogi rozpoczęła się w XX wieku.
- Architektem kościoła farnego zwanego „czerwonym” był Józef Pius Dziekoński.
- Pod koniec XIX wieku poszerzono granice miasta.
- Zakłady włókiennicze były usytuowane wzdłuż rzeki Białej.
- W XIX wieku zlikwidowano białostockie koszary.
- W XIX wieku do Białegostoku nie docierała kolej.
- W mieście żyli katolicy, prawosławni i protestanci oraz wyznawcy judaizmu.

Urbanizacja

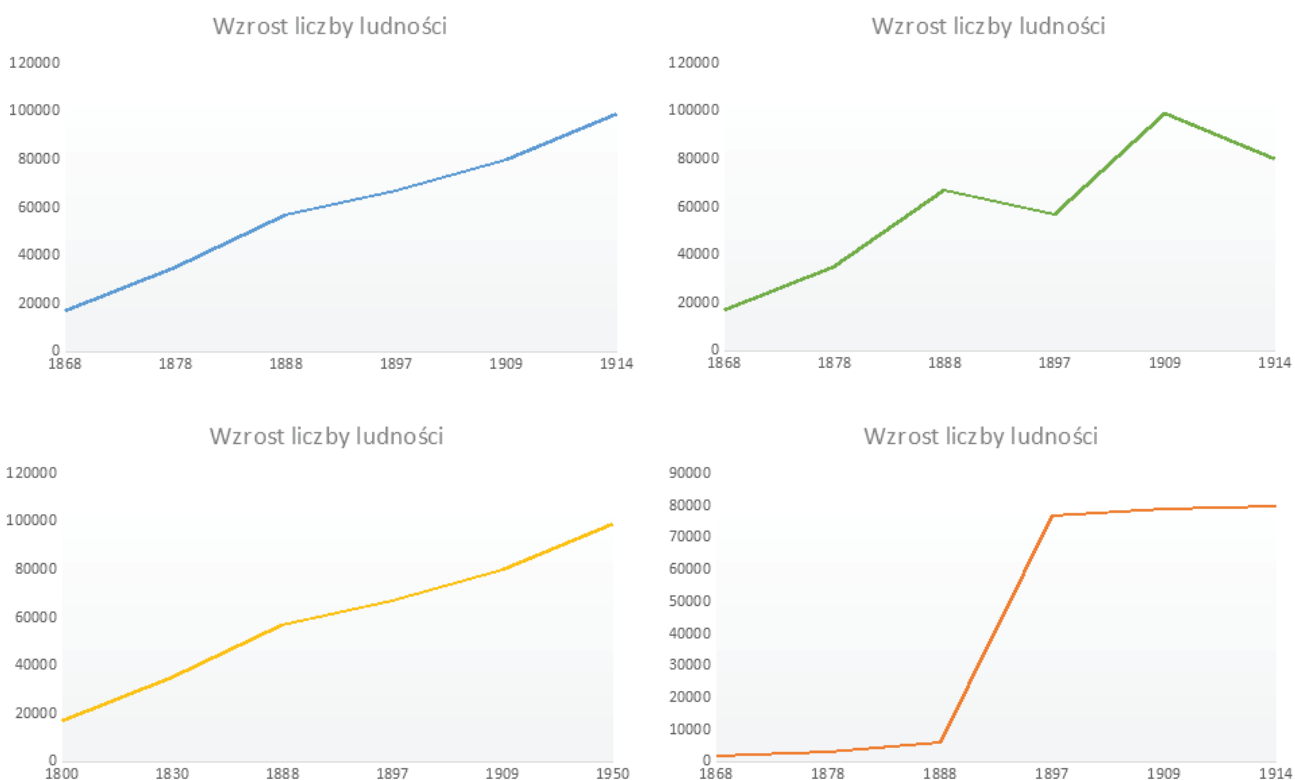
Analiza tekstu naukowego.

W XIX wieku miała miejsce gwałtowna urbanizacja, która wynikała z szybkiego rozwoju przemysłu. Do miast napływali dotychczasowi mieszkańcy wsi, którzy poszukiwali pracy w rozrastających się fabrykach. Ten proces doskonale widoczny był także na Podlasiu. Przeczytaj uważnie fragmenty „Historii Białegostoku”, aby dowiedzieć się jakie zmiany nastąpiły w naszym mieście w XIX i na początku XX wieku, a następnie wykonaj polecenie.

„W drugiej połowie XIX wieku Białystok przeżywał eksplozję demograficzną [gwałtowny wzrost liczby mieszkańców]. W 1868 roku miasto liczyło 17 tysięcy mieszkańców, a dziesięć lat później było ich już ponad 35 tysięcy. W 1888 roku w Białymstoku mieszkało prawie 57 tysięcy mieszkańców, zaś w 1897 roku, według spisu powszechnego, w mieście żyło 67 tysięcy mieszkańców. W 1909 roku było ich już 80 tysięcy, a w 1914 roku ponad 99 tysięcy. W przeciągu półwiecza liczba mieszkańców miasta powiększyła się blisko sześciokrotnie. Z każdym dziesięcioleciem w strukturze narodowościowej mieszkańców coraz większą przewagę zyskiwała ludność żydowska. Z danych ze spisu powszechnego z 1897 roku (gdzie za kryterium narodowości uznano język, jakim spisywani posługiwali się w domu) wynikało, że Żydów w Białymstoku mieszkało 66%, Polaków - 18,2 %, Rosjan - 7,8%, a Niemców 5,8%.”

(Historia Białegostoku, pod red. A. C. Dobrońskiego, Białystok 2012, s. 284.)

Wybierz wykres, który przedstawia wzrost liczby ludności w Białymstoku w latach 1868-1914.

Rozwój miasta na przełomie XIX i XX wieku

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie fragment „Historii Białegostoku”,
a następnie odpowiedz na pytania.

„Szybki rozwój miasta spowodował, że w 1877 roku nastąpiło rozszerzenie granic Białegostoku. W jego obręb włączono tereny przylegające do dworca kolejowego, część przedmieścia Piaski i Las Zwierzyniecki. W wyniku rozszerzenia, obszar miasta wyniósł około 10 km². Następne rozszerzenie granic miasta miało miejsce w 1890 roku. W tym samym czasie nastąpił ogromny ruch budowlany. W centrum miasta, na Lipowej, rynku, Sienkiewicza, wznoszono dwupiętrowe i trzypiętrowe czynszowe kamienice. (...).

Wraz z rozwojem przestrzennym miasta, następował też rozwój jego infrastruktury. W 1889 roku podjęto prace nad założeniem wodociągu. (...) Wodociąg zaczął funkcjonować w 1891 roku i zaopatrywał 950 odbiorców. Były to w większości białostockie fabryki (44% produkcji wody). Jedynie 8% produkcji przeznaczonych było na potrzeby gospodarstw domowych. Związane to było głównie z wysokimi opłatami za wodę, tak że w mieście nadal dominowały studnie. Nowością były natomiast drewniane budki – wodopojki, w których sprzedawano detaliczne ilości wody. Zgodnie z kontraktem, w 1892 roku na placu Bazarnym, u wylotu ulicy Mikołajewskiej (Sienkiewicza), stanęła fontanna. (...)

„Najpoważniejszym zadaniem, które władze Białegostoku musiały rozwiązać, była elektryfikacja miasta. (...) Jednak dopiero 29 maja 1908 roku prezydent Białegostoku, Włodzimierz Djakow, podpisał umowę z niemieckim towarzystwem „Gesfurel” (...), które zobowiązało się wybudować elektrownię. Jej budowa przy ulicy Mieszczkańskiej (Elektryczna) trwała do 1910 roku. (...) W Dzienniku Białostockim pisano, że „[dyrektor elektrowni] przyczynił się do całkowitego zmiernictwa w naszym mieście lampy naftowej oraz ręcznej siły popędowej: w domach śródmieścia rozjarzyły się żarówki elektryczne w warsztatach rzemieślniczych, w zakładach przemysłowych grodu Branickich zawarczał motor elektryczny.”

(*Historia Białegostoku*, pod red. A. C. Dobrońskiego, Białystok 2012, s. 284, 292, 294, 296.)

Pytanie do tekstu:

W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku Białystok intensywnie się rozwijał. Jakie zmiany zaszyły ówczesnie w naszym mieście?

Wojna polsko-bolszewicka i Bitwa Białostocka

Klasa VII

Treści przewidziane do realizacji w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej:

**XXVIII. Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej. Uczeń:
3) opisuje wojnę polsko-bolszewicką i jej skutki (pokój ryski).**

**Treści przewidziane do realizacji podczas lekcji terenowej
„Wojna polsko-bolszewicka i Bitwa Białostocka”:**

- wojna polsko-bolszewicka i jej skutki;
- okupacja bolszewicka w Białymstoku;
- działalność Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski i jego zbrodnie;
- Bitwa Białostocka jako kolejny etap Bitwy Warszawskiej.

Proponowana trasa spaceru podczas zajęć:

 45 min. 1 km

Przystanki	Treści
Pałac Branickich – siedziba polskich władz wojewódzkich, miejsce wieców organizowanych przez TKRP Ul. Kilińskiego 1	przyczyny i przebieg wojny polsko-bolszewickiej; okupacja bolszewicka w Białymstoku;
Miejsce śmierci kapitana Józefa Marjańskiego Skrzyżowanie ul. Pałacowej z ul. Warszawską	Bitwa Białostocka jako kolejny etap Bitwy Warszawskiej; przebieg Bitwy Białostockiej;
Siedziba Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski (obecnie budynek Centrum Ludwika Zamenhofa) Ul. Warszawska 15	działalność Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski i jego zbrodnie;
Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta – punkt poboru ochotników (obecnie VI Liceum Ogólnokształcące) Ul. Warszawska 8	ochotniczy udział białostockich gimnazjalistów w wojnie 1920 roku;
Rynek Kościuszki Tablica ku czci POW (Przed budynkiem przy ul. Legionowej 2)	skutki wojny polsko-bolszewickiej.

Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta

W budynku najstarszego białostockiego gimnazjum w czasie wojny polsko-bolszewickiej funkcjonował punkt poboru ochotników. Wielu uczniów i absolwentów tej szkoły brało udział w zmaganiach wojennych.

Siedziba Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski

W gmachu, w którym obecnie mieści się siedziba Centrum Ludwika Zamenhofs, w czasie okupacji bolszewickiej działał TKRP (zwany też Polrewkomem) z Julianem Marchlewskim na czele.

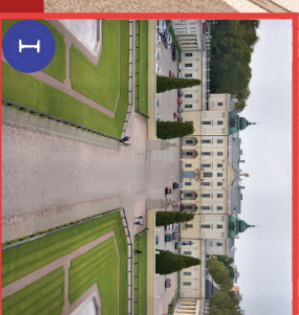
Rynek Kościuszki

22.VIII.1920 r. w czasie Bitwy Białostockiej bój toczył się od godziny 2 w nocy do 22 wieczorem. Zaciekle walki prowadzono praktycznie w całym mieście, również na centralnych ulicach i na Ryнку Kościuszkim.

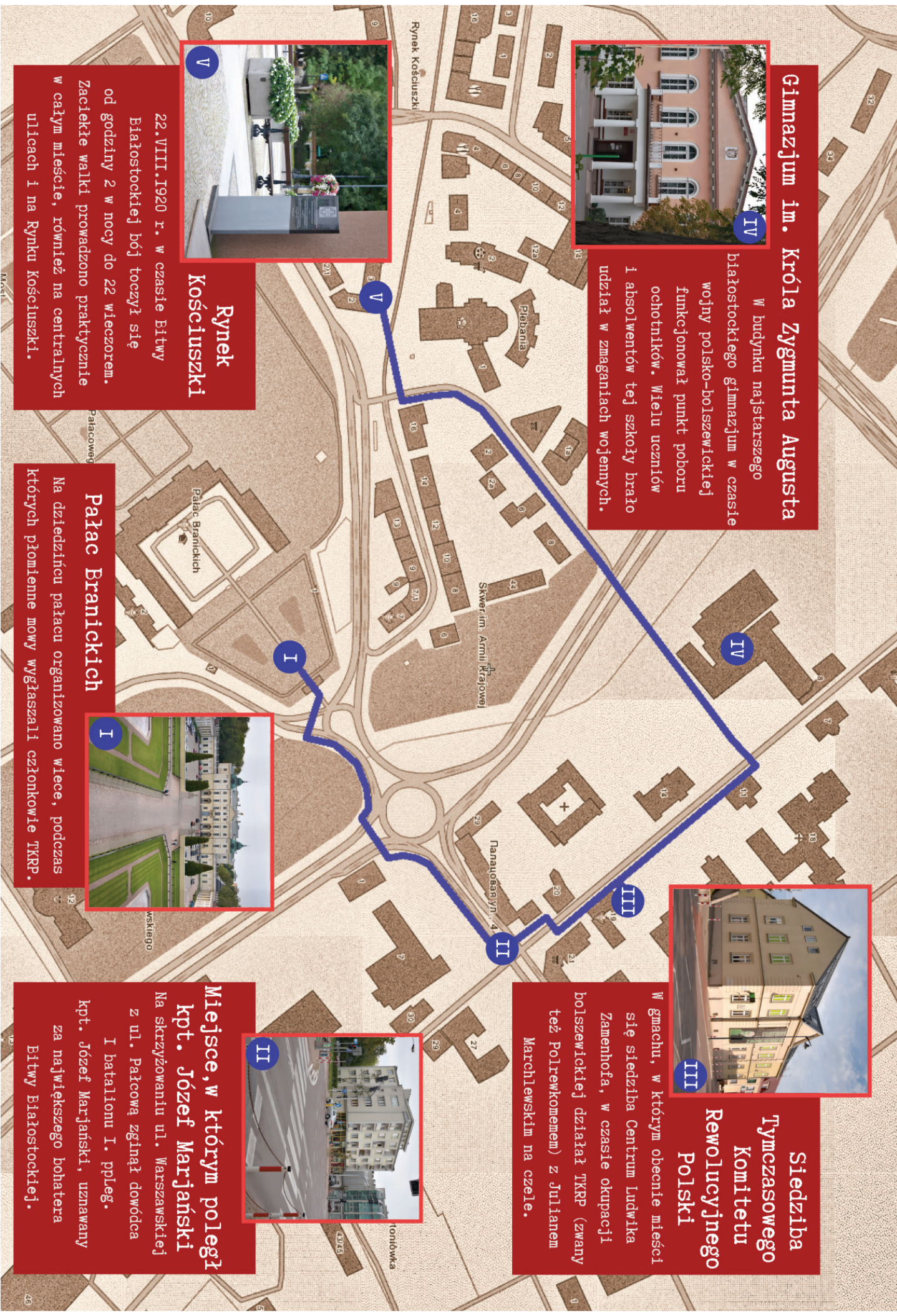
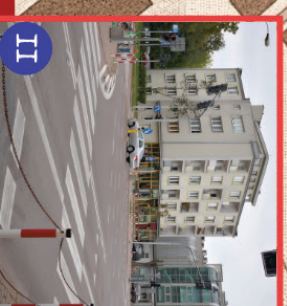
Pałac Branickich

Na dziedzińcu pałacu organizowano wiece, podczas których płomienne mowy wygłaszał członekowie TKRP.

Miejsce, w którym poległ kpt. Józef Marjański

Na skrzyżowaniu ul. Warszawskiej z ul. Pałcową zginął dowódca I batalionu I. ppleg. kpt. Józef Marjański, uznawany za największego bohatera Bitwy Białostockiej.

Przebieg Bitwy Białostockiej

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie fragment „Historii Białegostoku”
i na jego podstawie wykonaj zadanie.

„(...) 22 sierpnia, tuż po godzinie trzeciej nad ranem, od strony Kurian w kierunku Białegostoku ruszyło polskie natarcie. Pierwsze walki rozegrały się na linii bolszewickiej obrony, ustawionej między Skorupami a Zwierzyńcem. Bolszewicy ulegli nacierającym z impetem Polakom. O siódmej rano Białystok był już wolny. I w tym właśnie momencie od strony Starosielc nastąpiło niespodziewane uderzenie dwóch bolszewickich armii. Polska obrona walczyła bohatersko. Do rangi symbolu urosła śmierć pięciu legionistów, zarąbanych przez kozaków przy Szosie Żółtkowskiej (tamte dramatyczne chwile upamiętnia dziś krzyż – pomnik przy ulicy Zwycięstwa). Niestety około południa bolszewicy ponownie opanowali śródmieście. Na Suraskiej, Sienkiewicza i Warszawskiej rozgorzały zaciekle walki uliczne. Do żołnierzy I. Pułku Piechoty Legionów dołączyli białostoczanie walcząc o swoje miasto.

Bohaterem tej fazy bitwy był kapitan Józef Marski-Marjański. Oczekując posiłków, bronił strategicznego punktu – skrzyżowania Warszawskiej i Pałacowej. Sam, mając jedynie karabin maszynowy, trzymał w szachu nacierających bolszewików. Zginął w tej nierównej walce.

W decydującym momencie bitwy, gdy już się wydawało, że bolszewicy jednak utrzymają Białystok, od strony Skorup natarły polskie rezerwy. Około godziny 20.00 Białystok był wolny.”

(Historia Białegostoku, pod red. A. C. Dobrońskiego, Białystok 2012, s. 341.)

Ułóż w kolejności chronologicznej od najwcześniejszego (1) do najpóźniejszego (9) działania zbrojne w czasie Bitwy Białostockiej.

- Natarcie bolszewickie od strony Starosielc.
- Opanowanie Śródmieścia przez bolszewickie wojsko.
- Śmierć kpt. Józefa Marjańskiego.
- Walki na linii osiedle Skorupy – Zwierzyniec.
- Śmierć legionistów przy dzisiejszej ul. Zwycięstwa.
- Polskie natarcie od strony Kurian.
- Polskie natarcie od strony Skorup.
- Ostateczne wyzwolenie miasta.
- Walki uliczne z udziałem ludności cywilnej.

Kapitan Józef Marjański, źródło: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3c/Dziadek1-kor.jpg>

Skutki i znaczenie Bitwy Białostockiej

Analiza tekstu naukowego.

**Przeczytaj uważnie fragment książki „Białystok 1920”,
a następnie odpowiedz na pytania odnoszące się do tekstu.**

„Pod względem operacyjnym bitwa o Białystok była końcowym akordem kontrofensywy polskiej znad Wieprza w wykonaniu oddziałów 1. DP Leg. Płk. Dęba-Biernackiego. Pełen dramatycznych chwil przebieg poszczególnych faz bitwy był przede wszystkim wynikiem niespodziewanego dla obu stron spotkania się na przedpolu Białegostoku przeważających sił bolszewickich z jedną brygadą polskiej piechoty. Błędne przewidywania polskiego dowództwa co do lokalizacji wojsk przeciwnika sprawiły, iż do walki o miasto skierowano zbyt słabe siły.

Mimo popełnienia kilku błędów na szczeblu planowania i prowadzenia działań całodzienna bitwa o Białystok zakończyła się dla strony polskiej dużym sukcesem militarnym. Osiągnięto go tylko dzięki nadzwyczajnemu męstwu legionistów, którzy wykonali zadanie teoretycznie przekraczające ich możliwości bojowe. Siłami wzmocnionego pułku piechoty zablokowano najkrótszą drogę odwrotu na wschód kilkakrotnie liczniejszym siłom 3. i 16. Armii przeciwnika. Odniesienie tak znaczącego zwycięstwa 1. BP Leg. zawdzięczała ogromnemu chaosowi oraz upadkowi ducha walki w oddziałach wroga. Marszałek Piłsudski określił po latach bitwę o Białystok mianem zupełnej „klęski 16. Armii bolszewickiej”.

Mimo odcięcia brygady od głównych sił 1. DP Leg. Płk. Knoll-Kownacki potrafił w ostatniej chwili zorganizować rozstrzygający kontratak, w wyniku którego prawie doszczętnie rozbito wroga. Jednak największe zasługi w kierowaniu walką na przedpolu miasta i późniejszych walkach ulicznych należą się kapitanom Wendzie i Marjańskiemu. Zwłaszcza ten ostatni, ginąc w trakcie organizowania obrony zagrożonego dowództwa brygady, pozostał w pamięci kolegów jako wzór poświęcenia życia dla Ojczyzny.”

(Adam Dobroński, Marek Gajewski, *Białystok 1920*, Warszawa 2019, s. 76-77.)

Pytania do tekstu:

1. Wojsko polskie starło się w Białymstoku ze znacznie przeważającymi siłami bolszewickimi. Mimo to, Polacy odnieśli spektakularne zwycięstwo. Zastanów się dlaczego?

.....

.....

2. Jakie było znaczenie militarne Bitwy Białostockiej?

.....

.....

Wspomnienie ppor. Władysława Broniewskiego

Analiza tekstu źródłowego.

Wśród żołnierzy walczących 22 sierpnia 1920 roku na ulicach Białegostoku znajdował się młody podporucznik Władysław Broniewski, którego być może znasz z lekcji języka polskiego jako wybitnego poetę. Przeczytaj uważnie fragment z jego pamiętnika, w którym opisał swój udział w Bitwie Białostockiej, a następnie odpowiedz na pytania do tekstu.

„W mieście krótka strzelanina I baon już tam wszedł. Nie idziemy tam, tylko obsadzamy frontem w tę stronę, z której przyszliśmy. (...) Ściągamy linię bliżej miasta – ja maszeruję do miasta, do rezerwy. Pół godziny w rezerwie baonu. Alarmowa zbiórka i marsz do rezerwy brygady. Kilkanaście minut na jakimś rynku i galop na odcinek III baonu. Atak na całej linii od zachodu. Bolszewicy chcą się przebić. Z tej strony już się wdzierają do miasta. Rozwijam się i kontratakuję. Rozbijam jakieś cztery płoty, zanim mogłem wydostać się z wizjery miasta. W lesie z miejsca już pędzę bolszewików. Uciekają na kilkadziesiąt kroków. Kładę rannych, jeńcy – sam strzelam z karabinu, bo bliskie cele – zdaje się, że jakieś maszynki.

Tymczasem w mieście gwałtowna strzelanina – wdarli się więc. Biegnę tam z III plutonem, dwa zostawiając w obsadzie zajętej linii. Po ogrodach i zaułkach tu i ówdzie bolszewicy. Nie zważam na nich. W uliczce przy centrum miasta 7. Kompania 5. ppLeg. zamknęła kolumnę bolszewicką, strasznie ją haratając i biorąc dwanaście maszynek. Stamtąd ciągnę linię w lewo. Po tyłach ciągle mi się kręcą bolszewicy. Wyloty ulic pozamykałem kilkoma ludźmi. Pół kompanii mam w walce ulicznej, pół w lesie. Moje lewe skrzydło coś tam się rusza: cofa się, atakuje. Biegnę tam – już dobrze. (...) Niepewny sytuacji byłem tylko godzinę – później zwycięstwo nasze było jasne. Jeńcy prowadzeni setkami, zdobycz, konie. Mam jednego zabitego i trzech rannych. W pułku zabity kpt. Marjański, ppor. Soja. Walka na ogół ciężka była, ale owocna. Nocleg na pozycji – naza jutrz marsz dalej do pruskiej granicy.

(Władysław Broniewski, *Pamiętnik 1918-1922*, Warszawa 1984, s. 199-200.)

Pytania do tekstu:

1. Jaki charakter miały walki w czasie Bitwy Białostockiej?

.....

.....

2. Jak poeta ocenił skutki bitwy?

.....

.....

Działalność Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski

Analiza tekstu naukowego.

**Przeczytaj uważnie fragment książki „Białystok 1920”,
a następnie odpowiedz na pytania odnoszące się do tekstu.**

„30 lipca 1920 roku, dwa dni po zajęciu Białegostoku przez Armię Czerwoną, ukazał się komunikat o powołaniu Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski. Rozkolportowano manifest wydrukowany w Wilnie lub Grodnie, z fałszywą datą i wskazaniem na Białystok. Przewodniczącym został mianowany Julian Marchlewski. Przewyższał go pozycją w ówczesnych strukturach Rosji bolszewickiej Feliks Dzierżyński, a skład TKRP (zwanego też Polrewkomem) uzupełniali jeszcze: Feliks Kon, Edward Próchniak i Józef Unszlicht. Wszystkie te ustalenia podjęto wcześniej w Moskwie. Obecność komunistów urodzonych na ziemiach polskich miała przyczynić się do łatwiejszego zaakceptowania przez przynajmniej część społeczeństwa przyszłego rządu Polskiej Socjalistycznej Republiki Rad.

Komitet składał się z sześciu wydziałów: sprawiedliwości i bezpieczeństwa publicznego, administracji, rolnictwa, leśnictwa, przemysłu, propagandy i informacji. Na jego siedzibę przeznaczono gmach carskiego Banku Ryskiego przy ul. Warszawskiej, natomiast wiece organizowano na dziedzińcu pałacu Branickich. O nowy porządek dbali przede wszystkim funkcjonariusze Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (WCzk zwanej też czeką lub czerezwyczajką), mający do dyspozycji oddziały wojska, tworzoną Milicję Obywatelską i trybunały rewolucyjne. W areszcie przy ul. Warszawskiej w ciągu trzech tygodni osadzono ponad 200 obywateli. (...) Ludność trwożyły prześladowania, przypadki samowoli i głupoty. Polacy odnieśli się wrogo do nowej władzy i jej porządków, odcinając się od miejscowych komunistów. (...) Wiadomość o klęsce bolszewików pod Warszawą i ich szybkim odwróceniu ucieszyły mieszkańców i wprowadziły nerwowość wśród najeźdźców. 20 sierpnia 1920 roku w pobliżu wiaduktu kolejowego nad szosą obwodową (północną) funkcjonariusze czeki zamordowali 16 osób, wcześniej uwięzionych.”

(Adam Dobroński, Marek Gajewski, *Białystok 1920*, Warszawa 2019, s. 22-23.)

Pytania do tekstu:

1. Kiedy Armia Czerwona zajęła Białystok?

.....

.....

2. Białystok został odbity z rąk bolszewików 22 sierpnia 1920 roku. Jak długo trwała okupacja miasta?

.....

.....

3. Kiedy i gdzie ogłoszono powstanie Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski?

.....

4. Gdzie znajdowała się jego siedziba?

.....

5. Kto stał na czele tego organizacji?

- a) Feliks Dzierżyński
- b) Julian Marchlewski
- c) Feliks Kon

6. Jak sądzisz, w jakim celu bolszewicy powołali Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski?

- a) Miał walczyć z kontrrewolucją i sabotażem.
- b) Miał poprowadzić bolszewików do walki o Warszawę.
- c) Miał w przyszłości objąć władzę jako rząd Polskiej Socjalistycznej Republiki Rad.

7. Władze bolszewickie wprowadziły w mieście terror. Podaj trzy przykłady ich antypolskich działań:

.....

.....

.....

8. Czy Polrewkom zdobył poparcie mieszkańców miasta?

.....

.....

.....

Białostocka siedziba
Tymczasowego Komitetu
Rewolucyjnego Polski,
fot. I. M. Czajkowska

Zagłada białostockich Żydów

Klasa VIII

Treści przewidziane do realizacji w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej:

XXXIII.1.

(Uczeń) charakteryzuje politykę Niemiec na terenach okupowanej Europy; przedstawia zagładę Żydów oraz Romów i eksterminację innych narodów; zna przykłady bohaterstwa Polaków ratujących Żydów z Holocaustu.

Treści przewidziane do realizacji podczas lekcji terenowej „Zagłada białostockich Żydów”:

- etapy niemieckiej polityki antyżydowskiej na przykładzie działań podejmowanych wobec białostockich Żydów;
- powstanie i funkcjonowanie białostockiego getta;
- ostateczna zagłada żydowskiej społeczności Białegostoku;
- powstanie w białostockim getcie;
- działalność Józefa Bartoszek oraz Marii i Marcina Czyżykowskich jako przykład bohaterstwa Polaków ratujących Żydów.

Proponowana trasa spaceru podczas zajęć:

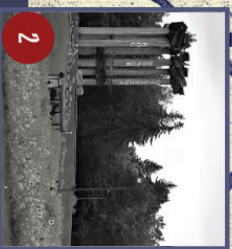
 45 min. 1,2 km

Przystanki	Treści
Pomnik Wielkiej Synagogi teren pomiędzy ul. Suraską a ul. Legionową; przejście trasą: ul. Suraska – Plac NZS – ul. W. Liniarskiego (widok na teren dawnego Cmentarza Rabinackiego i dalej ciągnącą się dzielnicę Chanajki)	wkroczenie Niemców do Białegostoku w 1941 r.; pierwsze represje wobec ludności żydowskiej – „czarny piątek”; działalność Józefa Bartoszeko;
Brama do białostockiego getta skrzyżowanie ul. Lipowej z ul. Malmeda (dogodnym miejscem, by się zatrzymać, jest pobliski skwer pod cerkwią św. Mikołaja)	powstanie i warunki życia w białostockim getcie;
Tablica upamiętniająca Icchoka Malmeda (ul. I. Malmeda 10)	akcja lutowa – pierwszy etap likwidacji getta;
Miejsce, gdzie znajdował się budynek, w którym funkcjonował Judenrat (skrzyżowanie ul. I. Malmeda z al. J. Piłsudskiego)	funkcjonowanie białostockiego getta
Główna brama getta i plac, na którym zbierano Żydów w czasie likwidacji getta (skrzyżowanie ul. H. Sienkiewicza z ul. Jurowiecką)	ostateczna zagłada żydowskiej społeczności Białegostoku; powstanie w białostockim getcie.

Tablica pamiątkowa Iechoka Malmeda

4 W czasie tzw. akcji ładowej, która była pierwszym etapem likwidacji niemieckiego getta, Iechok Malmeda oblat kwaterem niemieckiego policjanta. W odwecie został poddany torturom i powieszony w bramie przy dawnej ul. Kupieckiej.

Cmentarz rabinacki

3 Zakończony w połowie XVIII wieku kirkuł został zniszczony przez niemieckich okupantów.

Miejsce, gdzie znajdowała się brama getta

3 Brama getta w ujęciu dawnej ul. Kupieckiej funkcjonowała od momentu utworzenia zamkniętej dzielnicy żydowskiej 01.03.1941 r. do czasu zniszczenia jej obszaru 01.11.1942 r.

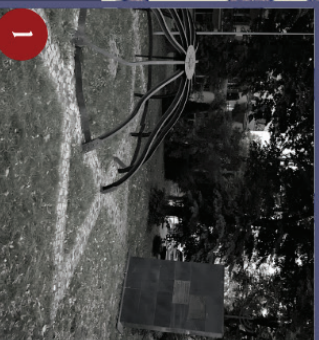
Miejsce, gdzie znajdował się Judenrat

4 Utworzony 29.06.1941 r. Judenrat był organem bezpośrednio nadzorującym życie w getcie. Na jego czele Niemcy postawili naczelnego rabina Białegostoku dr. Gebalego Rozenmana, jednak główną rolę odgrywał jego zastępca El'aim Barasz.

Miejsce, gdzie znajdowała się główna brama getta

6 Najważniejsza brama getta znajdowała się u wylotu ul. Jurowieckiej. Na pobliskim placu gromadzone żydów w czasie likwidacji getta w sierpniu 1943 roku.

Pomnik Wielkiej Synagogi

1 Powstały w 1995 r. pomnik nawiązuje swoim kształtem do pogiętej, wypalanej konstrukcji koperty Wielkiej Synagogi. Była to największa i najważniejsza świątynia żydowska w Białegostoku. Budynek został podpalony przez Niemców w dniu ich wkroczenia do miasta - 27.03.1941 r. W pomieniach zginęło około 800 Żydów spędzonych do gminu przez hitlerowców.

Terror w pierwszych dniach po wkroczeniu Niemców do Białegostoku

Analiza tekstu popularnonaukowego

Przeczytaj uważnie tekst i odpowiedz na dotyczące go pytania.

Represje wobec zamieszkującej Białystok ludności żydowskiej rozpoczęły się już 27 czerwca 1941 roku czyli w tym samym momencie, w którym miasto zostało zdobyte przez wojska niemieckie. Ten tragiczny dzień przeszedł do historii pod mianem „czarnego piątku”. Już od rana niemieccy żołnierze siali popłoch na ulicach Białegostoku. Mężczyzn łapano i wypędzano z mieszkań. Dochodziło do brutalnych pobić, wyszydzania i upokarzania: ofiarom publicznie golono pejsy i brody lub nakazywano tańczyć na ulicach. Rozpoczęły się aresztowania i publiczne egzekucje (rozstrzelano około 200 osób). Plądrowano a następnie podpalano domy i sklepy.

Szczególnie tragiczne wydarzenia miały miejsce w Wielkiej synagodze. Niemcy spędzili do budynku i zamknęli w nim około 800 osób. Następnie podpalili gmach, w którym ofiary spłonęły żywcem. Uratowało się zaledwie 19 osób – zdołali uciec przez boczne drzwi, które otworzył polski stróż - Józef Bartoszek, nie bacząc na zagrożenie własnego życia.

Od wywołanych przez niemieckich żołnierzy pożarów zajęta się cała, istniejąca od XVII wieku dzielnica żydowska - Schulhof. Spłonęły kamienice przy Rynku Kościuszki, ul. Suraskiej oraz cały obszar miasta aż do dawnego Rynku Rybnego (obecnie rejon skrzyżowania ul. M. Skłodowskiej Curie i z ul. J. Waszyngtona).

Na początku lipca miały miejsce następne akcje aresztowań i masowych egzekucji, podczas których zamordowano ponad 5,5 tys. osób.

Pytania do tekstu:

1. Jakie wydarzenia przeszły do historii pod mianem „czarnego piątku”?

.....

.....

2. Jakie były skutki niemieckich działań w pierwszych dniach po wkroczeniu do Białegostoku?

.....

.....

3. Jaki według ciebie był cel niemieckich działań podjętych w dniu wkroczenia do miasta?

.....

.....

Nakaz oznakowania Żydów

Analiza tekstu źródłowego.

Przeczytaj uważnie tekst i odpowiedz na dotyczące go pytania.

Rozporządzenie gen. gub. H. Franka o oznaczaniu ludności żydowskiej, Kraków, 23 listopada 1939 r.

§ 1

Wszyscy Żydzi i Żydówki przebywający w Generalnym Gubernatorstwie a mający ukończone 10 lat życia obowiązani są nosić, zaczynając od 1 grudnia 1939 r., na prawym rękawie ubioru biały pasek szerokości co najmniej 10 cm zaopatrzony w gwiazdę syjońską.

§ 2

Opaski te winni Żydzi i Żydówki sprawić sobie sami i zaopatrzyć odpowiednim znakiem.

§ 3

Winni wykroczenia podlegają karze więzienia. Dla zawyrokowania właściwe są Sądy Specjalne.

Generalny Gubernator
dla okupowanych polskich obszarów
Frank

(Za: Ten jest z ojczyzny mojej, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Warszawa 2007, s. 640.)

Pytania do tekstu:

1. W jaki sposób oznaczona miała zostać ludność żydowska w Generalnym Gubernatorstwie?

.....

.....

2. Jakie kary groziły za nieposiadanie oznaczenia?

.....

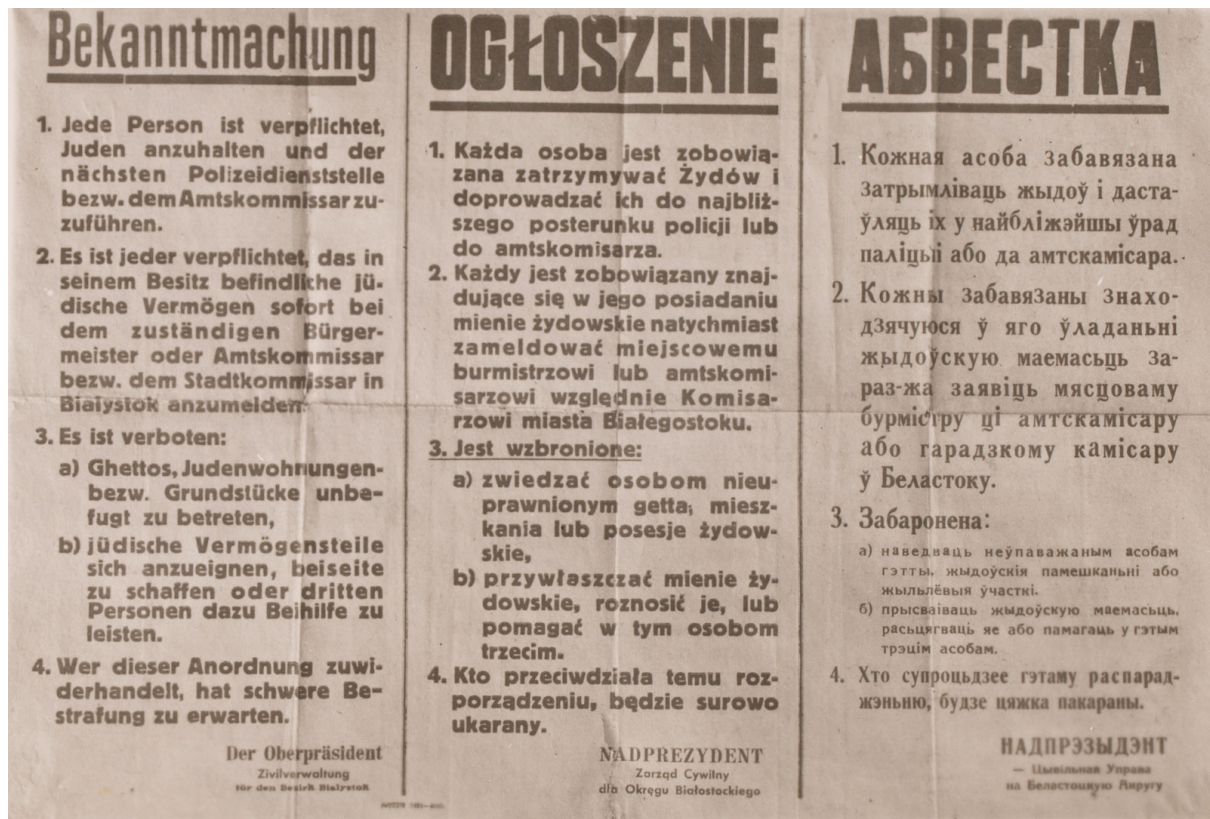
.....

W Białymstoku podobny nakaz został wydany tuż po wkroczeniu Niemców do miasta – 8 lipca 1941 roku. Następnie hitlerowcy wprowadzili przymus noszenia przez Żydów żółtej gwiazdy Dawida na lewej stronie piersi i na plecach, na lewej łopatce.

Analiza tekstu źródłowego.

Przyjrzyj się oryginalnemu ogłoszeniu z czasów niemieckiej okupacji w Białymstoku, przeczytaj uważnie jego tekst i odpowiedz na pytania.

Ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego

Pytania do tekstu:

1. Kto wydał obwieszczenie?

.....

.....

2. W jaki sposób nakazywano Polakom reagować w przypadku spotkania Żydów?

.....

.....

3. Czy Polacy mogli wchodzić na teren getta?

.....

.....

4. W jaki sposób dokument odnosił się do kwestii przywłaszczenia majątku Żydów?

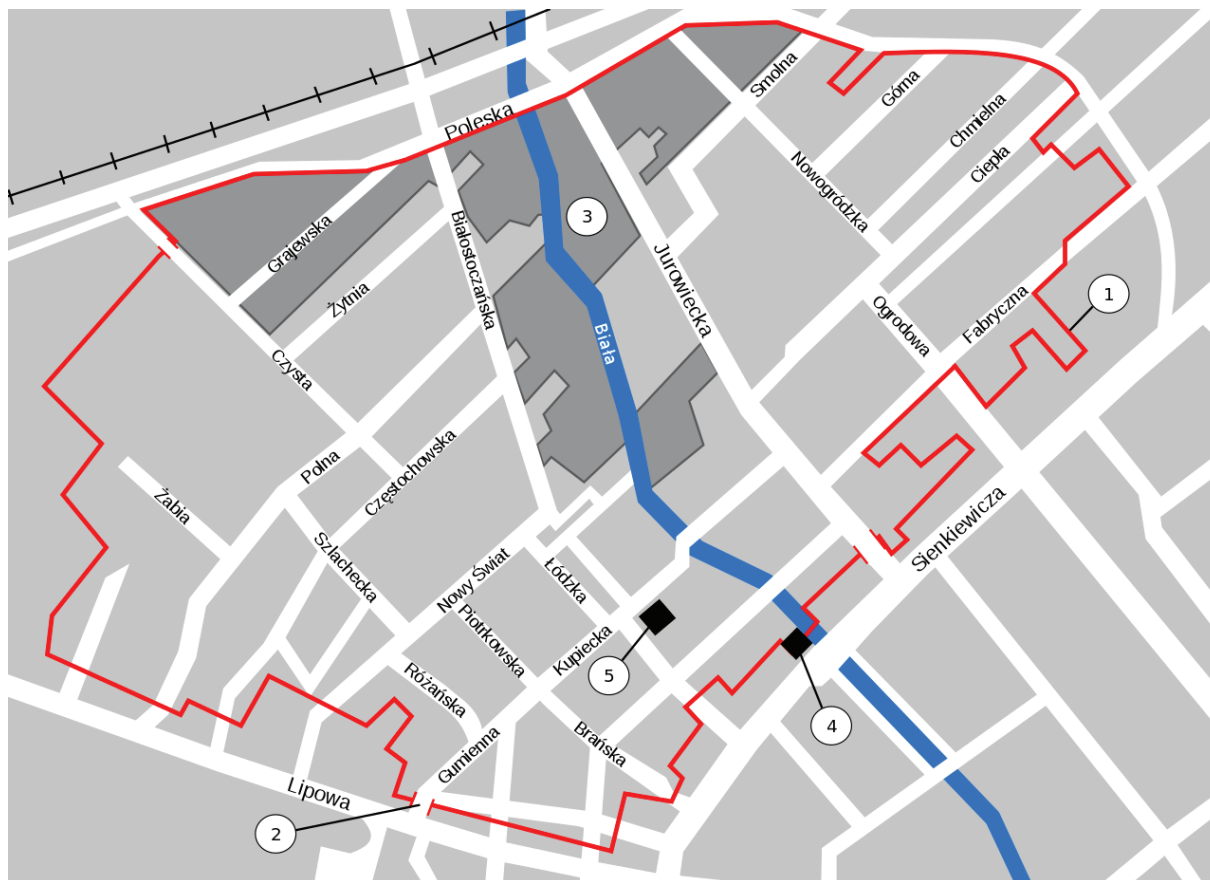
.....

.....

Białostockie getto

26 lipca 1941 roku niemieccy okupanci wydali decyzję o utworzeniu i zamknięciu białostockiego getta. Ludności żydowskiej kazano przenieść się na wyznaczony teren w ciągu zaledwie 5 dni – do 1 sierpnia 1941 roku. Polacy natomiast musieli pozostawić swoje domy i opuścić ten rejon miasta.

http://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Bia%C5%82ystok_Ghetto.svg, przekształcone na potrzeby projektu

Zlokalizuj na planie białostockiego getta najważniejsze obiekty.

Czy jesteś w stanie umiejscowić je w przestrzeni współczesnego Białegostoku?

1 - ogrodzenie getta	7 - cmentarz gettowy
2 - brama od ul. Lipowej	8 - brama na ul. Czystej
3 - tereny fabryczne – Niemiecka Strefa Produkcyjna	9 - synagoga Cytronów
4 - siedziba gestapo	10 - małe getto
5 - Judenrat	11 - jeden z warsztatów broni
6 - główna brama getta	

Powstanie i funkcjonowanie białostockiego getta

Analiza tekstu źródłowego oraz źródeł ikonograficznych.

Przeczytaj uważnie tekst oraz przyjrzyj się archiwalnym fotografiom, a następnie odpowiedz na pytania.

Fragmenty pamiętnika Samuela Pisara dotyczące utworzenia getta i warunków życia jego mieszkańców.

„(...) Z nisko pochylonymi głowami, niepewnym krokiem nadciągali ze wszystkich dzielnic miasta grupy wydziedziczonych. Każdy – mężczyzna, kobieta, dziecko – niósł walizkę lub torbę.

Długi pochód posuwał się powoli w kierunku muru, nad którym górowały druty kolczaste. Za tym murem, wybudowanym przez Niemców, znajdowało się getto. Wszyscy szli starając się nie patrzeć na karabiny maszynowe, umieszczone po obu stronach bram wejściowych do getta.

Przydzielono nam małeńki pokoik z kuchnią w drewnianym domku przy ulicy Czystej 5. Okno wychodziło na skraweczek ziemi, na którym rodzice zasiali trochę marchewki, rzodkiewkę i kapustę. Spałem z moimi rodzicami, Frieda z babcią, a wujek Memel na drzwiach, które każdego ranka wstawiał w futrynę.

Na początku, mimo ciężkich warunków, życie było jeszcze znośne. Mogłem czytać książki, grać z kolegami w piłkę nożną, rozgrywać partie szachów. (...)

W getcie było coraz gorzej. Zimno, brak żywności, rozpacz niszczyła poczucie wspólnoty, która na początku łączyła istoty dotknięte tą samą tragedią. Tak zaczął się rozpad gettowego społeczeństwa: każdy dla siebie, aby próbować przeżyć, chociaż przez jakiś czas. Pewnej nocy zginęły nasze jarzyny. Tuż przed tym, zanim mieliśmy je zebrać. Innego dnia zniknęło ogrodzenie małego ogródka. Ktoś prawdopodobnie wykorzystał je do ogrzania własnej nory.”

(Samuel Pisar, *Z krwi i nadziei*, Białystok 1992, ss. 31, 32, 34.)

Pytania do tekstu:

1. W jaki sposób oddzielony został teren getta?

.....

.....

2. Jakie warunki życia panowały w białostockim getcie?

Co należało do największych problemów?

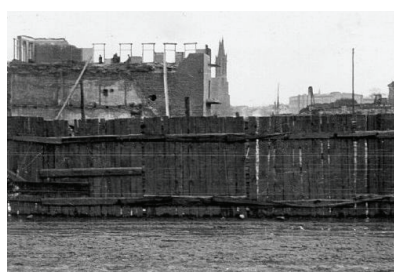
.....

.....

3. Dlaczego i w jaki sposób zmieniały się stosunki społeczne pomiędzy mieszkańcami getta?

.....

.....

Ogrodzenie białostockiego getta,
źródło: *Images of the Holocaust*

Budowa bramy białostockiego getta,
źródło: *Żydowski Instytut Historyczny*

Funkcjonowanie białostockiego getta

Analiza tekstu naukowego.

Przeczytaj uważnie fragmenty publikacji „Kres świata białostockich Żydów” oraz „Historia Białegostoku” i odpowiedz na pytania.

„Wokół pracy skupiała się egzystencja mieszkańców getta. Od początku jego powstania praca stała się przymusowa i najczęściej bezpłatna lub za symboliczną kromkę chleba. Ludzie starali się znaleźć zatrudnienie. Liczono na to, że w mieście fabrycznym, w którym całą produkcję Niemcy przestawili dla swoich potrzeb, nie zdołają obejść się bez Żydów, bez ich solidnej, fachowej, a jednocześnie najtańszej, niewolniczej pracy. Pogłoski o niezatrudnionych miały potwierdzać tezę, że Niemcy tolerują tylko tych, którzy są produktywni. Zasady związane z pracą były przedstawiane w formie kolejnych ogłoszeń Judenratu. Już 15 sierpnia 1941 r. informowano, że wszyscy posiadacze zezwolenia na wychodzenie z getta, są ostrzeżeni, że robienie jakichkolwiek zakupów poza gettem, zarówno w sklepach, jak i prywatnie, jest Żydom przez władze Niemieckie surowo zabronione. Za nieprzestrzeganie tego zakazu czekały surowe kary. Niestawienie się do pracy Niemcy traktowali jako sabotaż i zdradę stanu, co mogło skutkować wstrzymaniem dostawy chleba i innych produktów, a nawet karą śmierci. Bez pracy człowiek był skazany na głodową śmierć. Niemieccy policjanci, stojący w bramie do getta, dokładnie rewidowali robotników powracających do domu. Przeszukiwali torby, plecaki, wyrzucali, niszczyli lub konfiskowali znalezione żywność. (...) Słynna stała się też w getcie egzekucja trzech robotników żydowskich (zimną 2943 r. w dawnej fabryce Sokoła) za kradzież garści pestek słonecznikowych. (...) Erich Koch stosował zasadę „Spośród Żydów jedynie ten, kto pracuje, dostanie cokolwiek do jedzenia, a i wówczas jedynie tylko tyle, aby mógł wykonać powierzoną sobie robotę.”

(Daniel Boćkowski, Ewa Rogalewska, Joanna Sadowska, *Kres świata białostockich Żydów*, Białystok 2013, s. 37-38.)

„Zgodnie z planami Barasza*, produkcja w getcie osiągnęła imponujące rozmiary, na tyle, że wpłynęła niewątpliwie na jego los i przedłużyła funkcjonowanie getta o kilka miesięcy. W 1942 roku w zakładach krawieckich, konfekcyjnych, kaletniczych, fabrykach obuwia, wytwórniach kleju, kartonu lub waty (w getcie i poza nim) pracowało około 20 tys. ludzi. (...) sytuacja w getcie była bardzo trudna. Przydziały żywności były głodowe, na poziomie 100-300 gramów chleba dziennie na osobę.”

(*Historia Białegostoku*, pod. red. A. C. Dobrońskiego, Białystok 2012, s. 434, 438.)

*Efroim Barasz, zastępca na stanowisku szefa białostockiego Judenratu, w praktyce kierował jego pracami.

Pytania:

1. W jaki sposób mieszkańcy getta zdobywali pożywienie?

.....

2. Czy ograniczona ilość pożywienia była wynikiem świadomej polityki okupantów niemieckich, czy braków w zaopatrzeniu związanych z wojną?

.....

3. Jaki los spotykał osoby, które nie mogły podjąć pracy?

.....

4. Jaki wpływ na losy mieszkańców getta miał fakt, że produkcja w białostockich fabrykach, korzystających z niewolniczej pracy Żydów była bardzo wydajna?

.....

Icchok Malmed – białostocki bohater

Analiza tekstu źródłowego.

Przeczytaj uważnie tekst i odpowiedz na dotyczące go pytania.

Relacja Rafaela Rajznera na temat wydarzeń, które miały miejsce w lutym 1943 roku, podczas pierwszej akcji likwidacyjnej białostockiego getta.

„O 4 nad ranem, kiedy rzeź osiągnęła apogeum, oddział nazistowskich morderców wkroczył na ulicę Kupiecką. Pod numerem 29 natknęli się na mieszkańców budynku ukrytych na małym podwórku w głębi posesji. Jeden z Żydów, dzielny młodzieniec o nazwisku Icchok Malmed, wyciągnął z kieszeni butelkę kwasu i chlusnął jej zawartością w oczy nazisty. Ten natychmiast stracił wzrok, ale próbował jeszcze się bronić. Wyciągnął pistolet i oddał na oślep kilka strzałów. Cudownym zrządzeniem losu zabił jednego ze swoich nazistowskich towarzyszy. W zamieszaniu, które nastąpiło, Malmedowi udało się uciec.

W odpowiedzi na to wydarzenie nazistowski komendant Friedel rozkazał spędzić znajdujących się tam 100 mężczyzn, kobiet i dzieci do Ogrodu Praskiego, gdzie ustawiono ich pod ścianami dawnej bóżnicy na Nowym Świecie, po czym wszystkich natychmiast rozstrzelano.

(...) Następnie nazistowski komendant Friedel kazał przyprowadzić do siebie [faktycznego przewodniczącego białostockiego Judenratu] Barasza i on z kolei zaczął go straszyć: „Zobacz, do czego są zdolni twoi niewdzięczni Żydzi. Jeżeli w ciągu 24 godzin ten kryminalista nie zostanie do mnie przyprowadzony, to złamię swoją obietnicę wywiezienia tylko 12 tysięcy Żydów i i zniszczę całe getto”.

(...) Kiedy tylko Malmed dowiedział się o groźbach Friedla, ponownie dał dowód swej wielkiej odwagi i poddał się nazistom.

Następnego ranka Malmed został powieszony na bramie tego samego podwórka, na którym tak desperacko starał się bronić. Malmed, który został przez nazistowskich oprawców poddany okrutnym torturom, zdołał jeszcze przed egzekucją potępić ich w płomiennych słowach. Po śmierci ciało Malmeda wisało jeszcze przez kilka minut, po czym lina się urwała i jego ciało spadło na ziemię. Naziści podziurawili je kulami. Później znowu zawiesili zwłoki na sznurze i wisały tam jeszcze przez kolejne dwa dni.”

(Rafael Rajzner, *Losy nieopowiedziane. Zagłada Żydów białostockich 1939-1945*, Warszawa 2013, s. 108-110.)

Pytania do tekstu:

1. Icchoka Malmeda pamiętamy w Białymstoku jako heroicznego bohatera z okresu II wojny światowej. Dlaczego (podaj 3 argumenty)?

.....

.....

.....

.....

2. W jaki sposób Niemcy odnosili się do prób oporu ludności żydowskiej?

.....

.....

Powstanie w białostockim getcie i jego zagłada

Analiza tekstu źródłowego.

Przeczytaj uważnie fragment dzieła historyka Szymona Datnera, który tuż po wojnie opisał funkcjonowanie ruchu oporu i powstanie w białostockim getcie. Datner przeżył okupację, ale jego żona i dwie córki zginęły w białostockim getcie.

„Noc z 15 na 16 sierpnia była spokojna i księżycowa. Do północy obradował pod przewodnictwem Tanenbauma sztab zjednoczonej organizacji oporu. O godzinie drugiej nad ranem alarm: SS-owcy otoczyli ghetto i wkroczyli na teren fabryk. (...) Stało się jasne, że nadeszła godzina ostatecznej zagłady ghetto. W ciągu pół godziny zmobilizowano grupy bojowe, wydano broń i zajęto oznaczone punkty. O godzinie szóstej obwieścili afisze o „ewakuacji ghetto” do Lublina. Wszyscy mieszkańcy mieli stawić się na ul. Jurowieckiej, skąd miano ich odtransportować dalej. Niemcy, nauczeni doświadczeniem ghetto warszawskiego, chcieli wyciągnąć ludzi z wielkich bloków (ulica Polna, Częstochowska, Nowy Świat, Kupiecka), gdzie było łatwiej stawić opór, na ulice, gdzie małe domki i wielkie place umożliwiały Niemcom większą swobodę działania. Próby bojowców wstrzymania napływu mas na ulicę Jurowiecką nie powiodły się. Tłumy napętniające ulice były (...) zrezygnowane. Ściągnięto więc wszystkie grupy bojowe z opuszczonych przez ludność dzielnic i skoncentrowano w okolicy Jurowieckiej (...). Plan sztabu przewidywał zniszczenie płotów ghetto, by tłumy mogły rozproszyć się w terenie, zaś bojowcy mieli się przebić do lasów i tam połączyć ze swymi towarzyszami z partyzantki leśnej. (...)”

Bojowcy zaatakowali pierwsi. Była godzina 10 rano. Sygnały do walki dała tona pożarów na Ciepłej, Smolnej i Nowogrodzkiej. (...) Zaskoczeni Niemcy stawiają słaby opór i wycofują się. Widok trupów niemieckich i zdobyta broń dodają animuszu do walki. Grupy bojowców rzucają się na płoty, uzbrojeni w granaty i butelki z benzyną. Równocześnie śmielsi, nie czekając na wyrwy w płotach, próbują sforsować je szturmem. (...) Niemcy jednak szybko opanowali sytuację. Gwałtowna kanonada z ciężkich i lekkich karabinów maszynowych oraz automatów zlewa się z jękami rannych i głosami walczących bojowców. (...) Atak na płoty zostaje krwawo odparty. W powietrzu zjawia się eskadra samolotów niemieckich, które lecąc nisko nad głowami walczących bojowców, ostrzeliwują ich z broni pokładowej. Garstka bohaterskich bojowców rozdziela się na kilka grup i ostrzeliwuje się Niemcom. Walka jest nierówna. Około 300 liczo uzbrojonych Żydów walczy z ponad trzytysięcznym uzbrojonym wyłącznie w broń maszynową oddziałem SS niemieckim. (...)”

Do 26 sierpnia trzymają się schrony bojowców przy Ciepłej i Nowogrodzkiej. Kilkakrotne próby przedarcia się z ghetto nie miały powodzenia. Padły ostatnie pozycje bojowców po wyczerpaniu amunicji. Dnia 30 sierpnia udało się grupie bojowców wydostać przez podkop poza ghetto i połączyć się z partyzantami. (...)”

Transporty Żydów białostockich mkną na zachód, ich miejscem przeznaczenia: Treblinka, Majdanek, Bliżyn, Oświęcim. Jeśli dla innych istnieje słaba nadzieja wydostania się z tych kombajnów śmierci, dla Żydów ta szansa nie istnieje.”

(Szymon Datner, *Walka i zagłada białostockiego ghetto*, Warszawa 2014, ss. 57-59.)

Pytania do tekstu:

1. Jaki cel stawiali sobie organizatorzy powstania? Czy udało się go osiągnąć?

.....

.....

2. W jaki sposób Niemcy odnosili się do prób oporu ludności żydowskiej?

	Żydowscy Powstańcy	Niemcy
Liczebność		
Uzbrojenie		

3. Jaki los spotkał mieszkańców białostockiego getta?

.....

Białostoccy Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata

Analiza tekstu popularnonaukowego.

Przeczytaj uważnie tekst, a następnie podkreśl fragmenty, które mówią o tym, jaką zakazaną przez Niemców działalność prowadzili podczas okupacji państwo Maria i Marcin Czyżykowscy.

„(...) Marcin Czyżykowski dostarczał do getta pożywienie oraz lekarstwa. Pomagał także najbardziej potrzebującym członkom organizacji żydowskich działających za murem. W roku 1941 wstąpił do AK, w której szeregach jako „Bartek” został oddelegowany do kontaktów z gettem. W ramach tej działalności dostarczał do getta fałszywe papiery dające Żydom szansę na ucieczkę i przeżycie po „aryjskiej” stronie. Organizował także przerzuty broni dla żydowskich partyzantów oraz ucieczki ludzi do lasu. Ratował też żydowskie dzieci – wynosił je na „aryjską” stronę i umieszczał w żłobkach, sierocińcach i przedszkolach siostr Szarytek. Działalność ta wymagała dużej odwagi i wiązała się z ogromnym ryzykiem.

Czyżykowski pisał: Moim zadaniem był kontakt z gettem. Ratowałem dzieci poprzez kontakty z duchownymi. Kiedyś przeniósłem 12 maleństw – niektóre były jeszcze w becikach. Bałem się, że ich płacz może zwrócić uwagę na mnie. Szarytki przyjmowały dzieci do żłobka, a starsze do przedszkola.

Mieszkanie państwa Czyżykowskich służyło jako kryjówka dla zbiegów z getta. Małżeństwo przechowywało w swoim domu m.in. rodziny Kaczmarczyków i Neumarków. Maria i Marcin uznawali pomoc potrzebującym Żydom za swój obowiązek, niezależnie od trudności na jakie napotykali.

W kwietniu 1944 roku Marcin Czyżykowski został aresztowany przez gestapo za działalność konspiracyjną i trafił do więzienia, następnie do obozu w Mauthausen-Gusen. Wrócił do Białegostoku po wyzwoleniu.”

(Artykuł Pauliny Berczyńskiej, Historia pomocy – Rodzina Czyżykowskich, zamieszczony na portalu sprawiedliwi.org.pl - sprawiedliwi.org.pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-czyzykowskich, dostęp z 20.08.2020.)

Państwo Marcin i Maria Czyżykowscy zostali uhonorowani Tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata w 1991 roku. Przyjrzyj się pamiątkowemu medalowi, który został im nadany przez Yad Vashem. Czy wiesz, dlaczego znalazł się na nim symbol drzewa?

Zdj. aut. K. Jacki,
źródło: Muzeum Historii Żydów Polskich Polin

